

ВІД РЕФОРМУВАННЯ ДО СКАСУВАННЯ. СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ У 1700—1762 рр.

Реформування слобідських полків на початку XVIII ст.

Спроби реформування слобідських полків, посилення їх залежності від царського уряду та задоволення за їх рахунок нагальних потреб Московської держави спостерігаються вже під час Кримських походів. Створена з ініціативи князя Василя Голиціна 1688 р. центральна установа — Приказ Великої Росії — мала стежити за всіма подіями на Слобожанщині й управляти місцевим населенням³⁶. Однак така зміна вищого керівного органу виявилася малоефективною і призвела до неабиякої плутанини в управлінській ієрархії. Після Азовських походів 1695—1697 рр. російський уряд в особі амбітного молодого царя Петра I та його оточення започаткував широкоформатні реформи практично усіх сфер життєзабезпечення російського державного організму. Особливу увагу приділяли створенню регулярного боєздатного війська. Першою з козацьких автономій під пресинг реформування потрапила найзалежніша від царського уряду Слобідська Україна.

Реформи в слобідських полках розпочав 1697 р. наближений до російського царя білгородський воевода Яків Долгоруков. З огляду на реальну для Лівобережної і Слобідської України на той момент ситуацію, коли збідніле козацтво було практично позбавлене можливості брати участь у походах, а відповідно, основне навантаження лягало на заможніших козаків — компанійців, реформа насамперед спрямовувалася на те, щоб упорядкувати козацьку військову службу в регіоні, запровадити «компут», удосконалити забезпечення козацького війська. Її наслідком стало те, що у слобідських полках козацький «служилий» загал розподілився на дві категорії: вибраних «конной

³⁶ Про цей Приказ див. рукописну працю В. Данилевича: НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 149—150.

службы козаков», компанійців, які «несли» військовий обов'язок, і «подмогу», підпомічників, що мали споряджати і «помагать в службе конным выборным козакам». З пізнішого документа відомо, що підпомічники забезпечували армійські полки провіантом і фуражем, використовувались на допоміжних роботах³⁷. Чіткої станової межі між компанійцями і підпомічниками не було: останні, якщо «хто из служащих козаков конпанейцев оскудеет или сомрет», призначаються у виборні, «дабы указаний козацкій конпут непременно содержался в целости». Кількість «компанійців» у слобідських полках визначалася у 3500 осіб.

Наступним кроком щодо впорядкування соціальної структури слобідських полків стала реформа 1706—1708 рр., за якою в містах, де переважало козацьке населення, було скасовано воеводську адміністрацію, відповідно до цього міщан і «великоруських служилих людей», що підлягали воеводі, перепідпорядковано полковникові³⁸. Ці соціальні групи було також розподілено на компанійців і підпомічників. Тож у результаті реформ царського уряду двома соціальними козацькими групами у слобідських полках ставали компанійці і підпомічники, керування цими групами передавалось до рук старшини.

Отже, частково скасовуючи воеводське управління на Слобожанщині упродовж 1706—1708 рр., уряд ніби йшов назустріч довголітнім вимогам старшини. Саме перед цим наприкінці 1690-х років адміністрація Якова Долгорукова прагнула встановити межі між полками. Однак лише в першій декаді XVIII ст. полки почали набувати більш-менш чітких територіальних обрисів. Тоді ж змінилось місце розташування Острогозького полку, розширилась територія Ізюмського; 1708 р. від Гадяцького до Охтирського полку перейшло м. Котельва. Практично одночасно з'явилося поняття «полкової землі», якою наділяли за службу. Утім, чітка фіксація полкової території з підпорядкуванням козацькій адміністрації майже всіх категорій її населення припала на дещо пізніший час (1716).

Невдача Приказу Великої Росії з підпорядкуванням слобідських полків призвела до скасування цієї установи 1700 р. Наступного року в слобідських полках з'являється посада бригадира: об'єднавши Ізюмський і Харківський полки, її обійняв Федір Шидловський, зять полковника Г. Донця, росіянин за походженням. Вже 1709 р. він отримує чин генерал-майора і стає головним над слобідськими полками³⁹. Відповідно слобідські полки об'єднувалися під спільним командуванням, що стало підставою для створення російським центром з цих та інших підрозділів на Слобожанщині й у південних регіонах Росії так званої Української дивізії. У цивільному аспекті після розподілу 1708 р. Росії на губернії слобідські

³⁷ *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI—XVIII ст., собранные в разных архивах и отредактированные Д.И. Багалеем.* Харьков, 1886. Т. 1. С. 201.

³⁸ Докладніше див.: Маслійчук В.А. *Козацька старшина слобідських полків...* С. 92—93.

³⁹ Завдяки широким повноваженням Ф. Шидловський допомагав уряду впорядкувати сплату мита на Торі, поставив на промислову основу виробництво селітри, організував у верхів'ях Осколу регулярний драгунський полк. Владні повноваження його в слобідських полках були досить широкими, про що свідчать його земельні універсали.

полки не мали єдиного підпорядкування: Охтирський та Сумський перейшли до Київської, а Харківський, Ізюмський, Острогозький — до Азовської губернії.

Усі ці зміни та реформи, зрозуміло, вплинули й на соціальну структуру та внутрішні відносини у слобідських полках. Виборність сотників практично зникає, істотно обмежується полковницька влада, особливо це помітно після арешту російським урядом та усунення від влади сумнозвісного охтирського полковника Івана Перехреста з реквізицією його величезних маєтків. Подібна доля спіткала 1711 р. і прихильника реформ Федора Шидловського. До влади у слобідських полках приходять старшинські «клани», починається доба «старшинської демократії»: старшини обирають керівників «меж себя», тобто доступ до полкової адміністрації стає обмеженим. Розширення старшинських повноважень на початку XVIII ст., «старшинська демократія», обмеження доступу до старшинського звання спричинювали утворення в кожному слобідському полку своєрідних корпорацій старшин, поєднаних низкою родинних, економічних, станових зв'язків. І хоча слобідські полки мали між собою чимало спільного, специфіка кожного з них, відсутність між ними єдності призвели до певних відмінностей їхніх старшинських корпорацій⁴⁰.

Разом з набуттям слобідськими полками територіальних обрисів та стабілізацією управління у першій третині XVIII ст. старшина поступово втрачала свої адміністративні прерогативи. Такий процес ставав можливим через зменшення політичної активності старшинського прошарку, пригасання боротьби за «черкаську обикність». Політична пасивність слобідської старшини мала кілька причин. Йдеться про суворий урядовий контроль, зростання ролі господарювання, відсутність політичних пріоритетів порівняно з Гетьманщиною, Доном, Запорожжям.

Реформи кінця 90-х років XVII — початку XVIII ст. були пов'язані з потребою Росії в добре оснащених потужній армії. Слобідські козаки, особливо з Острогозька, брали участь у будівництві російського флоту. А одразу після розподілу на підпомічників та компанійців козацькі підрозділи було мобілізовано на Північну війну до Балтії. Це стало першою великою кампанією слобідських козаків далеко поза межами домівки й за імперські інтереси. 5 липня 1701 р. 3000 виборних слобідських козаків (компанійців) на чолі з полковниками прибули на місце збору. У складі російського війська Б. Шереметева козаки вторглися до Ліфляндії, грабуючи і спалюючи шведські поселення. Проте напередодні зими більшість слобожан було відпущено додому. У підпорядкуванні російського командування залишався лише Ізюмський полк і спеціально відібрані компанійці (950 осіб) на чолі з Ф. Шидловським. Це формування у складі російського корпусу продовжувало бойові дії під Нарвою та Ересфером, біля Дерпта, Гумельсгофа⁴¹. Восени 1702 р. слобідських козаків було відпущено по домівках.

⁴⁰ Маслійчук В. А. *Козацька старшина слобідських полків...* С. 95—109.

⁴¹ *Матеріали воєнно-ученого архива Главного штаба*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1871. С. 77—82.

Однак не лише з проблемами Північної війни зіткнулися слобідські полки. Територіальна експансія Ізюмського полку, боротьба з донським козацтвом за Бахмутські соляні озера, масові втечі мешканців слобідських полків на вільні землі Дону стали приводами для втручання російського уряду в справи донського козацтва, що мало наслідком виступ Кіндрата Булавіна. На слобідські полки було покладено завдання відбити набіги донців і придушити повстання. Однак слобожани воювали вкрай неохоче. Ф. Шидловський, який керував слобідським загоном, неодноразово підкреслював, що він «в своих имеет надежду худую» і без московських військ у придушенні заворушення на Доні не обійдеться⁴². Ставлення козаків до булавінців змінилося після розгрому останніми Сумського полку і глумлення над тілом полковника Андрія Кондратьєва⁴³. Після цього слобідські козаки завдали поразок донцям біля Тору, біля Красної Луки, брали участь у руйнуванні донських станиць.

Значно більшою проблемою виявилась реакція слобідських козаків на виступ гетьмана Івана Мазепи та їхня участь у подальших подіях. Відомо, що в лютому 1708 р. під час змови Іскри та Кочубея проти гетьмана донос на Мазепу було передано через охтирського полковника Федора Осипова, якого, на відміну від викажчиків, покарано не було. Справа передання доносу свідчить про інакші настрої слобідської старшини стосовно московського володарювання, підтримку ними царського уряду. Антимазепинські та антишведські настрої серед слобідських козаків посилювалися після вторгнення шведського війська на територію Охтирського полку в лютому 1709 р. і були спричинені безчинствами і грабунками з боку союзників Мазепи. До того ж Петро I розраховував на затяжні воєнні дії на території Слобідської України, у зв'язку з чим тут розташовувалися великі підрозділи російського регулярного війська.

На початку 1711 р. на слобідські полки випало чергове випробування. У лютому кримський хан разом із запорожцями розпочав великий похід на виснажену Північною війною Слобідську Україну, яка не мала достатніх сил для оборони. Сталося (за виразом Ф. Шидловського) те, «чего у нас никогда на Украине не бывало». Мешканці м. Водолаги відчинили хану ворота і вийшли разом з татарами зі Слобожанщини. У зв'язку з цією подією у листі старшини до Шидловського зазначалося, що якби хан пішов на Харків, то багато б містечок зрадили за «великим страхом», а всю старшинську верхівку було б видано і страчено⁴⁴. Утім, лютнева загроза швидко минула, і старшина з козаками взяли участь у боях біля Новосергіївська у квітні 1711 р.

⁴² Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание. *Труды Ист.-археогр. ин-та*. Москва, 1935. Т. 12. № 59. С. 232; № 67. С. 247; № 139. С. 327.

⁴³ Там само. С. 262.

⁴⁴ *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696—1727 гг., собранные и изданные С.И. Шидловским* (далі — *Материалы Шидловских*). Санкт-Петербург, 1896. С. 40—41.

До певної міри знаковим для історії слобідського козацтва став невдалий для Росії Прутський похід. «Східна політика» Петра I зазнала істотного фіаско. Відповідно довелось дещо відступитися від того темпу реформ у слобідських полках, який було взято на фарватері цієї політики. Загалом наслідки 1711 р. виявилися надто відчутними на Слобожанщині. Відтепер територія слобідських полків ставала місцем дислокації окремих російських регулярних частин, у полках після невдалого походу з'явилася маса емігрантів, зрештою, активізувалися нові політичні опоненти — запорожці, набігам яких довелося протистояти наступне десятиріччя. Однак за спричиненими зовнішніми чинниками проблемами приховувалася й низка інших: йшлося про потребу удосконалення управління та остаточне підтвердження спадковості старшинського уряду, появу маси російських поміщиків на полкових землях.

Молдавська політична еміграція 1711 р. Одним із наслідків невдалого Прутського походу стало переміщення на територію Лівобережної України та Слобожанщини молдавських і валаських дворян та надання їм маєтностей і старшинських посад. Тобто після 1711 р. як на Лівобережжі, так і в межах слобідських полків зіткнулися «своє», традиційне, яке уособлювали місцеві старшини, і «чуже», інший звичай, що його принесли політичні емігранти, яким сприяв царський уряд. Проте важливо зазначити, що поява чужинців у середовищі козацької старшини свідчила не лише про обмеження компетенції останньої, а й про загострення «автохтонною» старшиною почуття власного, відмінного від чужинського, права на панування. Власне, емігранти ставали часткою місцевої еліти, вливалися до складу старшинських корпорацій, мали вплив на подальшу історію місцевої знаті.

«Зрада» молдавським господарем Дмитром Кантемиром свого сюзерена, турецького султана, і перехід його з оточенням на бік єдиновірних православних росіян є одним із проявів «європейської кризи» початку XVIII ст.⁴⁵ Питання переходу й умов угоди Кантемира з царем Петром доволі добре висвітлено в історіографії, як і охарактеризовано особу князя та його погляди⁴⁶. Після поразки над Прутом Петро I рішуче відмовився видати туркам свого союзника, заявивши, за переказом, що ліпше він поступиться Туреччині всією землею до Курська (власне Україною), ніж порушить обітницю безпеки, дану князеві⁴⁷. У серпні 1711 р. князь Дмитро Кантемир прибув із прибічниками до Києва. Разом із «господарем» в Україну приїхало чимало «дворян». 1 серпня господареві та його супроводу пожалувано села біля Харкова. 5 серпня постанову про те, що

⁴⁵ Субтельний О. *Мазепинці*. Київ, 1994. С. 5—9.

⁴⁶ Мохов Н. *Очерки молдавско-руско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX в.)*. Кишинев, 1961. С. 123; *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира, сочиненная Санкт-Петербургской Академии Наук покойным профессором Беером с российским переводом с приложением родословия князей Кантемиров*. Москва, 1783. С. 312—315; Пекарский П. *Введение в историю просвещения в России XVIII ст.* Т. 1. Санкт-Петербург, 1862. С. 174, 176, 538.

⁴⁷ *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 290.

молдавани матимуть помешкання в слобідських полках, затверджено на найвищому рівні. Їм відшкодовують втрачене з маєтків щойно заарештованого генерал-майора Ф. Шидловського.

Здається, що саме до цього часу належить черговий «меморіал» Кантемира. Крім надання будинку в Москві, господар просив царський уряд, щоб йому віддали всі маєтки названого старшини, а головне — прохав ввірити його правлінню слобідські полки та Чугуївський повіт, запропонувавши проєкт реорганізації захисту півдня Росії шляхом колонізації степів між Бахмутом і Луганню вихідцями з «польської України». Зважаючи на такі амбіції князя, легко пояснити зухвалу поведінку емігрантів стосовно місцевого населення. Хоч у таких широких повноваженнях князеві відмовили, та все ж у Слобідську Україну молдавани їхали мов господарі, маючи переконання, що цей край надано їм замість покинутої батьківщини.

Російські урядовці відразу визначили той факт, що князя Кантемира супроводжувало не 4000 осіб, як він відписував, а значно менше. За пізнішими підрахунками виявилось, що з ним прибуло лише 330 вихідців з Молдавії, з них 41 знатна особа і 51 шляхтич. Деяко згодом до них приєдналися полковники Ілля Абаза та Іван Мереску зі 118 особами⁴⁸. Отже, до Харкова прийшло 448 молдаван. Значна частина прибульців вже незабаром повернулася до Молдови, серед них молдавський літописець — «гетьман» Йон Некулче⁴⁹. На 1712 р. «дворян», яким потрібно було надати маєтки замість утрачених, не рахуючи Кантемира та його оточення, залишилося 39 осіб⁵⁰.

Серед емігрантів панували міцна згуртованість, розвинута взаємопідтримка, тому вони так упевнено почувалися серед місцевого населення⁵¹. Пожалуваннями в слобідських полках вони були незадоволені, адже маєтки Ф. Шидловського розграбували ще до їхнього приїзду⁵². Вважаючи себе повновладним господарем, князь Дмитро Кантемир відібрав маєтності харківського полковника Лаврентія Шидловського, які той отримав від свого дядька незадовго до свого арешту 1711 р.⁵³

Один із керівників молдавських загонів у російському війську, Іван Танський, вирішив узяти шлюб із донькою покійного харківського полковника Федора Донця-Захаржевського⁵⁴. За місцевими звичаями це означало, що він претендує

⁴⁸ Там само. С. 292.

⁴⁹ Кириченко Н. Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответствие его летописи И. Некулче. *Вековая дружба: Материалы науч. сессии Ин-та истории молд. филиала АН СССР. Кишинев, 1958. С. 207.*

⁵⁰ *Материалы Шидловских...* С. 188. Див. також: Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі. *Збірник на пошану проф. д-ра Ол. Оглоблина*. Нью Йорк, 1977. С. 355.

⁵¹ Модзалевский В. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии 1718 г. *Киевская старина*. 1904. № 6. С. 456.

⁵² *Материалы Шидловских...* С. 171.

⁵³ Там само. С. 187.

⁵⁴ Там само. С. 179—180.

на полковницький уряд. Однак претензії «волоха» на величезне майно Захаржевських і харківське полковництво обірвалися на початку 1712 р. через його раптову смерть (за підозрами царський уряд розпочав справу про отруєння)⁵⁵. Слобідська старшина (як і лівобережна) відчутно потерпала від свавілля молдаван, поведінку яких у Харкові яскраво характеризує лист місцевих старшин до П. Апраксіна в липні 1712 р.: «Не только посполитые люди лечь и мы старшина имеем от оных волохов зневагу, досаду и ругательство, а паче обиды и разорения в грунтах и набытках наших, что претерпевалисмо, надеючись, что те они, волохи отсуду выведены будут»⁵⁶. Однак політична ситуація в Молдавії аж ніяк не сприяла поверненню прибічників молдавського князя додому.

У лютому 1712 р. князь Кантемир із 91 боярином і слугами в супроводі драгунів Бахмутського «шквдрону» виїхав до Москви. Залишені «волохи» підпорядковувалися не місцевій владі, а князівському суду, і на місцевих старшин не зважали, а окремих козацьких управлінців навіть намагалися усунути від влади. Зблизившись з Іваном Донцем-Захаржевським, сином харківського полковника, який не мав уряду, вони звели наклеп у «слові і ділі» на полковника Лаврентія Шидловського в тому, нібито він зі старшиною Харківського полку хотіли зрадити царя⁵⁷.

У червні 1712 р. маєтки Шидловського було розподілено між емігрантами⁵⁸ (у слобідських полках їх отримали 26 молдаван). У липні того самого року з Москви полковником у Харківський полк призначено наближеного до князя Кантемира Петра Куликовського — так царський уряд упроваджував призначення іноземців згідно з «указом» як у слобідських, так і в лівобережних полках. Здається, Куликовський не отримав жодного помістя з володінь Шидловського, тож харківське полковництво, напевно, було винагородою за його службу. Справжнє прізвище цього харківського полковника — Карайман, назвисько ж «Куликовський» він отримав у Польщі, навчаючись у тамтешніх школах⁵⁹. Добре знаючи російську мову, капітан П. Карайман (у російських і молдавських документах просто Прокопій) став посильним між Кантемиром і російським командуванням⁶⁰, вів переговори про перехід господаря на російський бік. Після Прутської баталії він (уже зі слов'янізованим прізвищем) у грудні 1711 р. їздив до Москви з листами від володаря.

У Харкові Куликовський проурядував ледь більше року (отримав наказ на полковництво в липні 1712 р., помер 30 серпня 1713 р.⁶¹). Однак події часу його

⁵⁵ *Описание дел архива Морского Министерства за время с половины XVII до начала XIX столетия*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1877. С. 629.

⁵⁶ *Материалы Шидловских...* С. 195.

⁵⁷ Там само. С. 191.

⁵⁸ Там само. С. 188—189.

⁵⁹ *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 390.

⁶⁰ Neculce J. *Letopisetul tarii Moldavei si osama de cuuinte* / ed. ingrijta, cu glosar, indice, si o introduce de J. Jordan. Bucuresti, 1955. S. 269.

⁶¹ *Материалы Шидловских...* С. 219.

полковництва яскраво характеризують стосунки емігрантів і місцевих старшин. У січні 1713 р. полковник змусив старшину підписати чолобитну, щоб його залишили на уряді⁶². Тож старшинські звичаї, посилення на традицію зіткнулися зі свавільним управлінням молдаван. У скаргах на Куликовського це простежується особливо чітко: старшини пишуть, що він у різні розсилки посилає своїх дворових волохів, а ті, «не ведая руского языка и “обыкновения”, чрез толмачей разсуждают и розыски делают, не ведомо по каким “правам” и письма владетельные дают на чужие грунты, а нас старшину от таких судебных дел он полковник отринул и вовсе уничтожил»⁶³. Раптова смерть Куликовського (як і Івана Танського) 1713 р. досить дивна. Зазначимо те, що відразу — того ж таки 1713 р. — новий полковник Квітка з обозним Василем Ковалевським забрали с. Борки до полкових земель і вдові Куликовського його було повернуто тільки після її скарги Павлу Апраксину, суперечки ж за околиці Борок тривали між Квітками і Куликовськими до кінця XVIII ст.⁶⁴

Окремі родини молдавських емігрантів залишилися у маєтностях Шидловського — це Абази, Моцоки, Браги, Аги, Мечники (Спатару), Бантиші, Мерескули, Времеви, Камараші, Зерулі⁶⁵. Більшість із цих «волохів» вважали своє перебування в Україні тимчасовим і сподівалися повернутись на батьківщину. У 1718 р. молдавські володіння у Харківському й Ізюмському полках підтверджено царськими грамотами. 1727 р. дехто з емігрантів (Абази, Сулжери) безуспішно спробували повернутися до Молдавії. Тобто склад емігрантів у перше десятиліття не був сталим.

Крім тих, хто зайняв маєтності Шидловського, у слобідських полках Київської губернії 1711 р. осіли й інші іноземці-емігранти. Серед них найпомітнішими були командири молдавсько-українських загонів Апостол-Кигич і Василь Танський, відомі за згадками 1710—1712 рр. У 1715 р., за прикладом інших емігрантів, полковникові Апостолу-Кигичу передано містечко Піну з селами Злодіївкою та Річками в Сумському полку «для контентования воложских полковников и офицеров». Емігранти вважали своїми підданими не лише селян, а й записаних до «компуту» козаків, що стало приводом для тривалої судової справи; крім того, Апостол-Кигич, захопивши козацькі грунти поблизу с. Вища Сироватка, силоміць позбавив їхніх господарів козацького статусу⁶⁶.

Ще зухвалішою була поведінка Василя Танського разом з офіцерами Кигичем, Бедрягою та Жияном. Спочатку уряд намагався відвести їм землі біля м. Коломак⁶⁷. Потім 1712 р. губернатор Дмитро Голіцин призначив для «пропита-

⁶² Там само. С. 216.

⁶³ Там само. С. 217.

⁶⁴ Державний архів Харківської області. Ф. 284. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 2, 5—9.

⁶⁵ *Матеріали Шидловських...* С. 188.

⁶⁶ Багалеї Д.І. *Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства...* С. 528—529.

⁶⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУК). Ф. 1721. Спр. 2. Арк. 73.

нія» полковникові Танському м. Мурафу Охтирського полку, спалене шведами 1709 р.⁶⁸ Найбільше прикрих випадків і сутичок з молдаванами пов'язано саме з цим містечком. Емігранти всіляко принижували обивателів, а ротмістр Жиян навіть побив 1720 р. місцевого священника. Бригадир Максим Осипов того самого року відписував, що не тільки мешканцям Мурафи, а і йому, козацькому бригадирові, з полчанами від молдаван «грабительством чиняца великія обиды и разорения». Емігранти не лише грабували населення, а й споряджали цілі наїзди на сусідні старшинські маєтності. Так, Василь Танський спалив слободу Шарівку. Зазначимо, що фонди Охтирської полкової та Білгородської губернської канцелярії насичені справами про безчинства Танського та його оточення в Охтирському полку у 20-х—40-х роках XVIII ст.⁶⁹ (не менш свавільно поведився В. Танський і на Лівобережжі, коли був переяславським полковником). Захищеність царським урядом, юридична недоторканність «волохів» спричинили численні безчинства цих емігрантів у слобідських полках.

Молдавські емігранти жили досить відокремлено від слобідських старшин. Князь Д. Кантемир виїхав до Москви, де йому надали садибу, пожалували вотчини поблизу Сівська⁷⁰. Напружена інтелектуальна праця, державні справи, одруження з першою російською красунею Анастасією Трубецькою⁷¹ заважали йому звертати увагу на поведінку своїх соратників у слобідських полках. Історик XVIII ст. Г.-З. Баєр наводить цікавий факт, що молдавани, між якими було розподілено слобідські села, часто сходилися «для пиття» і, посварившись одного разу, вбили двох людей. Князь наказав стратити трьох винуватців бійки, але тих порятувало заступництво Петра I⁷². Надалі отримані емігрантами маєтності були поступово закріплені за ними російським урядом. Деякі з них виявилися надто подрібненими, зокрема, с. Колодяжне належало аж дев'ятьом володарям⁷³.

Прибічники князя Кантемира певний час жили відособлено. Простежуючи генеалогію емігрантських родин, неважко помітити, що одружувалися вони аж до 40-х років XVIII ст. винятково з жінками зі свого середовища, молдаванками за походженням, або залишалися неодруженими⁷⁴. Однак поступово молдавани переймали звичаї та мову місцевої знаті, ставали козацькими старшинами. Так, під час бою із запорожцями 1719 р. згадується нововалківський сотник Петро

⁶⁸ *Материалы военно-ученного архива Главного штаба*. Т. 1... С. 621.

⁶⁹ ЦДАУК. Ф. 1721. Спр. 12, 30; Ф. 1892. Спр. 68—71, 73, 75.

⁷⁰ *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 293.

⁷¹ Пекарский В. *Введение в историю просвещения в России XVIII ст.* Т. 1... С. 250, 570—573.

⁷² *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 296.

⁷³ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича*. Т. 1: 1723—1725 гг. Киев, 1893. С. 247.

⁷⁴ *История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира...* С. 378, 383, 384, 386, 388, 393 та ін.

Стамбул, а серед старшин Харківського полку — Костянтин (Прокопович) Куликовський; емігрант Василь Капніст сотникував в Ізюмському полку. Утім, більшість емігрантів віддавали перевагу службі в регулярних частинах і сформованих у 1730-х роках молдавських підрозділах князя Костянтина Кантемира⁷⁵. Чимало з них (зокрема Мацоки⁷⁶) обійняли важливі посади в Лівобережній Україні. В їхніх пріоритетах і далі залишався молдавський патріотизм, опертий на відданість російському престолу, про що свідчать вислови з пам'ятки початку ХІХ ст. «Век дворянства» В. Абази⁷⁷.

Ставлення слобідських старшин і місцевих мешканців до молдавських емігрантів було переважно неприхильним. Про це свідчить скарга 1728 р. ротмістра Петра Стамбула, якому надали у володіння с. Лопань у Харківському полку, на золочівського священника Михайла, що називав його «бусурманином», «циганом», «турченином», лаяв невідомо за що й не раз поривався бити⁷⁸. Прикметно, що вихідці з молдавських емігрантів Василь Капніст, Дмитро Банческул, Костянтин Кантемир у 50-х роках ХVІІІ ст. ставали на чолі слобідських полків.

Молдавську політичну еміграцію 1711 р. та її вплив на старшин не можна оцінити однозначно. З одного боку, нові поміщики поповнили число місцевої знаті, принесли з собою інші норми поведінки, шляхетського гонору, політичної традиції. З іншого — те, як поводитися молдавські емігранти в Харківському полку, спричинило опір місцевої старшини, неприязнь до чужого, стало приводом до згуртування, оскільки козацька еліта, дбаючи про захист і освоєння цих земель, мала значно більше прав на маєтності й угіддя, ніж пожалувані ними емігранти. Історична перспектива показує, що нащадки еміграції 1711 р. зробили неоціненний внесок в українську культуру кінця ХVІІІ — ХІХ ст.: варто згадати лише такі прізвища «авантюристів», як Милорадовичі, Капністи, Бантиші-Каменські, Мечникови. Загалом з появою на Слобожанщині молдавських емігрантів започатковується формування «нової еліти» — «нової шляхти», до складу якої входять не лише старшини слобідських полків, а й особи, які безпосередньо не відбували служби в цих полках.

Початки системного реформування слобідських полків у 20-х — на початку 30-х років ХVІІІ ст. У першій третині ХVІІІ ст. у слобідських полках все помітнішими стають форми станової організації, доволі широкі повноваження старшини, але водночас спостерігається посилення впливу російського уряду. Уже на початку 20-х років ХVІІІ ст. російська влада вживає низку досить безсистемних заходів щодо обмеження старшинського адміністрування. До урядових реформ цього часу як у Лівобережній Україні, так і на Слобожанщині не слід ставитись однозначно, бо передусім ці реформи спрямовувались на впорядкування

⁷⁵ Там само. С. 359—360.

⁷⁶ *Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в Санкт-Петербургском архиве* / сост. П. Баранов. Т. 2. Санкт-Петербург, 1875. № 6374. С. 516.

⁷⁷ НБУВ. ІР. Ф. ХІІ. Спр. 72. Арк. 2, 20.

⁷⁸ Там само. Ф. СХІІ. Спр. 306. Арк. 2 зв.

станової структури. За виразом Л. Окіншевича, «російський уряд намагається встановити певні межі і твердіші форми станової організації, щоб легше і зручніше в ній орієнтуватися»⁷⁹. Загалом започатковані у той час тенденції повною мірою проявились у 30—60-х роках.

Власне, у 1720-х роках продовжувалися заходи щодо обмеження козацько-старшинського правління, початок чому було покладено 1718 р. За резолюцією від 10 грудня 1718 р. і указом від 29 травня 1719 р. збільшено повноваження Білгородської воеводської канцелярії⁸⁰, якій відтепер підпорядковувалися слобідські полки. З лютого 1722 р. на Слобожанщині проведено широкомасштабний перепис поміщицького господарства, поміщицькі села приписано до полків⁸¹.

4 квітня 1723 р. для командування Українським корпусом направлено князя Михайла Голіцина, що мав реорганізувати помісне військо півдня Росії та українські військові одиниці. З 1726 р. М. Голіцин став головою Військової колегії, а вже наказом від 2 квітня слобідські полки підпорядкували цій інстанції⁸². Одночасно відбувалася централізація полкових управлінських структур. Тим самим слобідські полки прирівнювалися до інших російських помісних і регулярних військ, а отже, частково заперечувався принцип «іноземчества». Призначення на полкові уряди відтоді здійснювалося через Військову колегію, так само як призначення офіцерів у російські регулярні війська.

Підпорядкування слобідських полків Військовій колегії створювало прецедент для виведення козацької служби у слобідських полках на регулярну основу, підривало козацькі звичаї виборності старшин. Випадок з відстороненням місцевої старшини від владних важелів стався в Ізюмському полку 1723 р., коли полковником туди було призначено російського секунд-майора Тимофія Горяїстова⁸³. Російський воєначальник М. Голіцин у 1725—1729 рр. сам призначав полковників у Сумський полк⁸⁴, оформлюючи свої рішення через підлеглу йому Військову колегію, підтверджував полковництво родини Тев'яшових в Острогозькому полку⁸⁵. Тож у першій третині XVIII ст. українська традиція виборів

⁷⁹ Окіншевич Л. *Значне військове товариство в Україні—Гетьманщині XVII—XVIII ст.* Мюнхен, 1948. С. 40.

⁸⁰ *Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I.* Санкт-Петербург, 1872. Т. 1: Опись именным высочайшим указам и повелениям царствования императора Петра Великого 1704—1725 / сост. П. Баранов. № 581. С. 52; *Полное собрание законов Российской империи* (далі — *ПСЗРИ*). Т. 5. Санкт-Петербург, 1830. № 3380. С. 703.

⁸¹ *Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I...* № 988. С. 86; Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка 1650—1765 гг.* Харьков, 1895. С. 113.

⁸² *ПСЗРИ*. Т. 7. Санкт-Петербург, 1830. № 4867. С. 600.

⁸³ Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного совета 1726—1730 гг. (далі — *Протоколы...*). Ч. 8: (июнь 1729 — 4 марта 1730 г.). *Сборник Русского исторического общества* (далі — *Сборник РИО*). Т. 101. Санкт-Петербург, 1898. С. 61.

⁸⁴ Протоколы... Ч. 6 (июль — декабрь 1728 г.). *Сборник РИО*. Т. 84. Санкт-Петербург, 1893. С. 33.

⁸⁵ НБУВ. ІР. Ф. XXIX. Спр. 2. Арк. 65.

полковника поступово втратила своє значення. Переважною стала тенденція призначень на полковницький уряд за порадою старшин⁸⁶.

Водночас значно посилилися вимоги до старшинського і рядового складу слобідського козацтва. З 1719 р. слобідські полки залучили до будівництва Ладозького каналу, козакам і старшині було обмежено пільги на соляний промисел, на них накладено соляний податок і повинності щодо відробітку на Бахмутських солеварнях⁸⁷. З призначенням 1723 р. нового командувача наказано «черкас на канал не посылать»⁸⁸. Однак упродовж 1720-х років на старшину і козаків слобідських полків накладено низку «несносных» доручень, про що свідчить лист харківського полковника Г. Квітки до М. Голіцина від 5 березня 1728 р. Слобідські козаки мусили охороняти кордони своїх полків, нести сторожову службу на баштах і фортецях, брати участь у далеких висилках до Бахмуту, перебувати на сторожі біля Царицина, відправляти у низовий Гилянський похід щороку по 1000 компанійців на чолі з одним зі слобідських полковників⁸⁹. Більшість служб козаки несли далеко від домівки, підпорядковуючись не лише старшинам, а й російським офіцерам.

Водночас безпосередньо обмежувалися судові повноваження старшини. З 4 грудня 1722 р. старшинам і козакам офіційно дозволялося оскаржувати рішення суду полкової і ратушних канцелярій у Білгородській воеводській канцелярії⁹⁰. Це свідчило про те, що рішення полкового суду не мали повної юридичної сили і могли ігноруватися через апеляцію до вищих інстанцій, відповідно полковий суд ставав найнижчою судовою ланкою, втрачав свою автономію. 1723 р. новий головнокомандувач М. Голіцин уповноважувався у підпорядкованих йому підрозділах розбирати всі судові справи і виносити вердикт⁹¹. Це було безпосереднім втручанням у компетенцію старшини і призвело до значного обмеження старшинської судової влади. Нарешті, білгородський воевода Петро Лачинов, виконуючи фіскальні завдання, наказав 1723 р. віддати під нагляд великоросійських комісарів відкупні мита і податки з торгівлі в Ізюмському полку, відібравши тим самим у старшин одне з основних джерел їхнього прибутку⁹². Ці заходи наводять на думку, що на середину 20-х років XVIII ст. царський уряд, напевно, мав намір провести реформування слобідських полків і ще істотніше обмежити старшинську ініціативу.

⁸⁶ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—23 годы. *Чтения в обществе Нестора летописца*. Киев, 1898. Т. 12. С. 141.

⁸⁷ ПСЗРИ. Т. 6. Санкт-Петербург, 1830. № 3724. С. 349—350.

⁸⁸ *Архив правительствующего Сената в годы правления Петра I...* № 1235. С. 108; ПСЗРИ. Т. 7... № 4191. С. 43.

⁸⁹ Метлинский А. Материалы к истории Малороссии. *Прибавление к Харьковским губернским ведомостям*. 1840. № 11. С. 110.

⁹⁰ Головинский П. *Слободские казачьи полки*. Санкт-Петербург, 1864. С. 151.

⁹¹ Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка...* С. 115.

⁹² ПСЗРИ. Т. 7... № 4383. С. 182—183.

Упродовж 1726—1727 рр. відповідні дані щодо стану справ у полках надсилалися до Військової колегії і особисто М. Голіцину⁹³. У цих «екстрактах» і компутах особливу увагу звертали на соціальний устрій слобідського полку, повноваження старшини. Отже, перед реформуванням ретельно вивчалися звичаї і особливості слобідських полків. Однак рішучих заходів М. Голіцин не вживав, навпаки — вважався суддею і благодійником слобідських старшин. Головнокомандувач клопотався перед урядом про полегшення «низових» посилок в Гилян⁹⁴. Через нього йшла справа про зловживання росіянина Горяїстова, поставленого 1723 р., як зазначалося, ізюмським полковником.

Призначення у слобідський полк офіцера з регулярним званням, після «Табеля про ранги», було чи не першою спробою урівняти українську козацьку старшину з офіцерами регулярної служби. На Горяїстова, як особу, чужу старшині, одразу посипалися скарги і, не без сприяння білгородської воеводської адміністрації, над ним було розпочато слідство. Тривале розслідування і комісії, направлені до Ізюмського полку, виявили не лише зловживання полковника, а і зрадницькі дії окремих старшин (сотник Федір Гродзевич і писар Павло Левицький постачали провіант запорожцям). Вердикт, що проходив через Верховну таємну раду, був дуже суворим як до Горяїстова (смертна кара із заміною на довічне заслання), так і до звинувачених старшин (смертна кара, із заміною розжалуванням у козаки, побиття батогами і довічне заслання)⁹⁵.

Переглядалися і справи про описні маєтності. Князь сприяв дітям і родичам свого часу заарештованих урядом старшин В. Перехрестова-Осипова, Є. Данилевського і Л. Шидловського. Також 1726 р. Голіцин виніс дуже поміркований вирок стосовно «непристойних слів» щодо політики царського уряду в слобідських полках сотника Капустіна. Сотник Перекопської сотні Харківського полку Іван Капустін 13 грудня 1723 р. на скарги одного з козаків відповів: «Тепер ви кажете лихо, але не допусти Боже нашому Імператору турчина під свою область піджилити, то будуть на наших головах драгуни кіл тесати». Слова, сказані при кількох свідках, дійшли до місцевого попа Василя, що поквапився донести їх до вищих органів влади. Ця одна з перших справ, вирішених новопризначеним командувачем М. Голіциним, дивує м'яким вироком: І. Капустіна розжалувано в козаки⁹⁶. Нарешті, з іменем М. Голіцина пов'язують перебазування слов'янсько-

⁹³ Зокрема, такі відомості відсилалися з Ізюмської полкової канцелярії, збиралися дані і про Охтирський полк (*Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины* / сост. В.В. Гуров при участии Е.К. Бродского. Харьков, 1884. С. 594—599, 601—603). Як результат цих зібрань — кілька екстрактів і відомий, завдяки А. Шиманову, «Охтирський компут» 1726 р. (НБУВ. IP. Ф. XXIX. Спр. 148. Арк. 153; Спр. 8. Арк. 176—184; Шиманов А. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. *Киевская старина*. 1882. № 11. С. 222—223).

⁹⁴ Протоколы... Ч. 6... С. 382—384.

⁹⁵ Там само. Ч. 8... С. 59—68.

⁹⁶ Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка...* С. 114.

латинського колегіуму з Білгорода до Харкова, що став завдяки цьому значним освітнім центром⁹⁷. Власне, така поведінка князя може бути потрактована швидше як наслідок придворних інтриг у Санкт-Петербурзі, аніж поміркована політика щодо автономії.

Загалом у 1720-х роках унаслідок реформ царського уряду посилюється вплив російських установ Білгородської губернської канцелярії і Військової колегії на слобідські полки, обмежується право старшинського суду, скасовується низка господарських пільг. Хоча ці реформи були доволі непевними, не мали своєю метою скасування старшинського управління, не були завершеними через особливу політичну ситуацію довкола імператорського престолу в Росії, однак саме вони свідчили про початок невинної втрати старшиною своєї панівної ролі в регіоні. Визначальний вплив на подальший розвиток слобідських полків справив соціально-економічний чинник, наслідком чого стало відокремлення місцевої еліти від маси козацтва, початок станового розмежування. У результаті це призвело до низки досить неоднорідних процесів у соціальній структурі.

У першій третині XVIII ст. триває процес накопичення старшиною земель, але водночас визначаються нові тенденції: зменшення ролі займанщини через скорочення вільного земельного масиву, а отже, збільшення кількості операцій купівлі-продажу земель; подрібнення великих полковницьких латифундій, «поступка» землі громадою старшині, нарешті, явища захоплення козацької землі без «купчих и крепостей». Крім того, визначальними для цього часу стають наявність полкового фонду (земельних ресурсів полку в розпорядженні старшин, якими вони маніпулюють в обхід помісного права, що забороняло продавати у прикордонних районах жалувані землі) та процес інтенсивної «соціалізації» старшинського землеволодіння, виникнення великої кількості сіл і слобід на старшинських землях, населення яких мусило відпрацьовувати на тримача земельного наділу. Отже, демократична загалом слобідська старшина, утримуючи у своїх руках земельні ресурси, у першій третині XVIII ст. стає «поміщиками», володільцями сіл і хуторів. Спадковість старшинського уряду пов'язувалася зі спадковістю володіння. Старшини слобідських полків поєднували службу з господарською діяльністю, зосереджували у своїх руках не лише управління, а й основи тодішнього матеріального життя.

Відповідно перша третина XVIII ст. характеризувалася зростанням економічної активності старшини, залученням її господарства до системи державного господарювання імперії. Йшлося про забезпечення російської регулярної армії провіантом, виробництво селітри для порохових заводів. Для цього створювалися старшинські «компанії», зв'язки з російською казною щодо постачання військ і виплат за це ставали все міцнішими⁹⁸. Усе це збільшувало старшинську залежність від центральних установ, змушувало поступатись політичними принципами задля економічних пільг.

⁹⁷ Посохова Л.Ю. *Харківський колегіум*. Харків, 1999. С. 22.

⁹⁸ Докладніше див.: Маслійчук В.Л. *Козацька старшина слобідських полків...* С. 131—152.

Соціальні зміни у слобідських полках початку XVIII ст., офіційне затвердження розряду підпомічників, що мали споряджати і утримувати козаків-компанійців і старшину, сприяли появі нової форми експлуатації — використання підпомічників як «подмоги», «курінчиків», що працюють на керівника «в похід». Отже, розширюються форми поневолення старшиною вільного служилого населення. Це відбувалося за козацьким звичаєм, тобто внаслідок передусім внутрішніх процесів у слобідських полках, і було прямим продовженням використання праці козаків старшинами, про що є згадки стосовно другої половини XVII ст.

Зростання старшинського землеволодіння, службова експлуатація, збільшення навантажень на підпомічників і компанійців за умов збереження вільного пересування досить швидко почало давати свої наслідки. Маса населення, зокрема й козаків, покидала Слобожанщину і в пошуках кращої долі вирушала на «вільні землі», переважно далі на схід. Чимала кількість козаків (компанійців та підпомічників) з примусу чи з доброї волі переходила, часто рятуючись від «несносных отягощений», до старшинських поселень, відробляючи підданство. Постачати в походи й на охорону визначену реформою 1697—1700 рр. кількість козацького війська ставало все складніше. Багато хто із заможних компанійців хабарями та подарунками прагнув відкупитися від далеких направлень на сторожу чи в Гилян.

Отже, перед російським урядом, який наприкінці 20-х років XVIII ст. посилив боротьбу за вихід до Чорного моря, постала потреба в ефективнішому використанні прикордонних козацьких утворень, викачуванні більших фінансових надходжень та мобілізаційних можливостей зі Слобожанщини. Початки чергового реформаторського витка стають помітними в слобідських полках з січня 1731 р.⁹⁹, з розгортанням будівництва Української лінії — чергової смуги фортифікацій, що проходила південніше від слобідських полків. Ця лінія, серед іншого, зводила нанівець прикордонність Слобожанщини, якою обґрунтовувалися пільги. Заселялася вона реформованим російським однодвірським населенням¹⁰⁰, що в подальшому призвело до численних скарг і конфліктів між ним та українською людністю. У червні 1731 р. до будівництва Української лінії залучено слобідських козаків, у вересні наказано вислати робітників зі старшинських слобід і хуторів, архіерейських і монастирських маєтностей¹⁰¹. Тож будівництво Української лінії вдарило не лише по службових, а й по особистих інтересах старшин, забираючи підданих у час жнив та осінніх робіт.

Наступний 1732 р. був позначений зростанням «непосильних» навантажень на слобідські полки¹⁰². До нових повинностей старшини та козаки поставилися вкрай недбало. Так, 12 травня командувач Української дивізії генерал Вейсбах писав до Сенату, що козаки, підпомічники, навіть піддані зі слобідських полків розі-

⁹⁹ ПСЗРИ. Т. 8. Санкт-Петербург, 1830. № 5669. С. 358.

¹⁰⁰ Там само. № 5673. С. 360—362; № 5997. С. 661—662.

¹⁰¹ Головинский П. *Слободские казачьи полки...* С. 160—161.

¹⁰² ПСЗРИ. Т. 8... № 5669. С. 358; № 5932. С. 612; № 6287. С. 999.

йшлися з робіт на лінії і від утеч їх утримати неможливо¹⁰³. Водночас білгородський губернатор у своїй відписці 14 липня зазначив, що слобідські втікачі назад, на лінію, не повертаються, відходять, обороняючись, а через відсутність прикріплення до землі та вільний перехід утікають за кордон¹⁰⁴. Таке становище навряд чи могло задовольняти царський уряд, який відчував потребу в людях і коштах, тому для детальнішого ознайомлення зі станом справ на Слобожанщину командировано гвардійського майора Михайла Хрущова. За інструкцією від 20 червня 1732 р., йому належало провести широкомасштабний перепис усіх жителів слобідських полків. Ця ревізія за докладністю переважала усі попередні і, крім фіскальної сторони, створювала повне уявлення про стан та порядки у полках¹⁰⁵.

Надто важливим є і те, що для тодішнього населення слобідських полків безпосереднім експлуататором ставала система російського управління, яка, збільшуючи вимоги і навантаження на козацтво, тим самим давала негласний дозвіл старшині на використання праці служилого населення. Саме тому слід стверджувати, що соціальні процеси на Слобожанщині, як і в Лівобережній Україні, не відкидаючи ролі внутрішніх чинників формування станової спільноти, залежали від зовнішніх впливів, що виявлялись як у вестернізованих спробах російського уряду створити добре керовану державу, так і поступовій втраті слобідським регіоном свого прикордонного значення — головної підстави для обґрунтування традиційних цінностей та вольностей і стабілізації демографічної ситуації.

Реформування слобідських полків князем Шаховським та його наслідки.

На початку 30-х років XVIII ст. до влади в Російській імперії прийшли нові сили. Сформований новою імператрицею Анною Іоанівною уряд був досить рішуче налаштований щодо козацьких автономій. Першими під експеримент з упорядкування державного правління підпадали слобідські полки, куди й було відряджено небезталанного російського управлінця Олексія Шаховського з групою офіцерів¹⁰⁶. 23 грудня 1732 р. Шаховському видали маніфест, яким вже прямо зачіпалися інтереси місцевої слобідської старшини. Зокрема, як на причину неминучої зміни керівництва вказувалося на «непорядки» у слобідських полках, що призводило до зменшення числа служилого люду. Завданням генерала було «від поточних непорядків захистити та всі минулі непорядки виправити»¹⁰⁷. Отже, задекларована мета — захист прав обивателів — означала, що місія Шаховського передусім полягала в тому, щоб обмежити старшинські повноваження.

Відрядження Шаховського може слугувати яскравим прикладом лицемірної політики уряду. Адже, крім згаданого маніфесту, князь отримав ще й таємну інструкцію, якої доволі справно дотримувався. У ній Шаховському наказувалося

¹⁰³ Там само. № 6055. С. 816.

¹⁰⁴ Там само. № 6131. С. 888.

¹⁰⁵ Там само. № 6099. С. 858; № 6105. С. 863.

¹⁰⁶ Загалом про реформу Шаховського та її передумови див.: Маслійчук В. Радикальна реформа та «старий звичай» (Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733—1735 рр.). *Збірник Харків. іст.-філол. т-ва*. Харків, 2004. Т. 10. С. 15—42.

¹⁰⁷ ПСЗРИ. Т. 8... № 6289. С. 1002.

після ознайомлення на місці зі станом справ створити на базі слобідських полків регулярні підрозділи, узгодити податки з тими, що побутували на Лівобережжі, розглянути і регламентувати повинності підданих, довести число козаків з п'яти до семи тисяч. Третій пункт інструкції стосувався старшини (безпосередньо козацьких полковників): їх належало «приводить в то», щоб вони усіма силами сприяли «регулярству», і для цього надати їм армійський майорський ранг, а за особливу ревність у формуванні регулярних підрозділів підвищувати до армійського підполковника¹⁰⁸. І маніфест, і таємна інструкція однозначно свідчать про спробу вмонтувати регіон до загальноімперських структур, збільшити фіскальний тиск на місцеве населення та активізувати його мобілізаційні можливості.

Своїм осідком Шаховський обрав найбільше в той час місто Слобожанщини — Суми. На початку 1733 р. почалося інтенсивне збирання відомостей, унаслідок чого з'явився скомпонований 1734 р. «Екстракт про слобідські полки». До всього князь примусив старшину підписати папір, що вони самі погоджуються на реформування¹⁰⁹. Одразу ж комісія Шаховського почала збирати доноси та скарги на старшин. Найретельнішим слідство було у справі ізюмського полковника Лаврентія Шидловського за виказом ізюмського писаря Корецького. Донос складався з шести пунктів і практично оскаржував не лише зловживання полковника, а й систему землерозподілу та збору податків (продаж і поділ полкової землі, звільнення власних володільських сіл від збору провіанту й фуражу, призначення сотника Василя Капніста на митні збори тощо). Шидловського у зв'язку зі слідством запроторили на три дні до в'язниці¹¹⁰. Та ще гірша доля спіткала донощика, який звинувачував старшину частково по правді, а частково «вмислом»: його наказано бити привселюдно батогами й записати в козаки.

Однак основною потребою Шаховського залишалася регуляризація служби — процес, що невідворотно супроводжував модернізацію Російської імперії. Перша згадка про початок формування Шаховським регулярних частин датується 4 квітня 1733 р.¹¹¹, а вже 10 квітня Сенат схвалює його пропозиції щодо впорядкування кількості старшинського складу у слобідських полках. Відтоді старшин та підпрапорних мало бути «скільки належить», а в кожному слобідському полку створювалася регулярна рота під наглядом полковника¹¹².

Регулярні частини у слобідських полках¹¹³ мали формуватися за активної участі старшини на чолі з полковником, що прирівнювався до армійського прем'єр-ма-

¹⁰⁸ Бумаги кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731—1740, собрания и изданы под ред. А.Н. Филиппова (далее — Бумаги...). Т. 1: (1731—1732). *Сборник РИО*. Т. 104. Юрьев, 1898. № 145. С. 535.

¹⁰⁹ ЦДАУК. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3.

¹¹⁰ *ПСЗРИ*. Т. 9. Санкт-Петербург, 1830. № 6578. С. 331; Бумаги... Т. 2 (1733 г.). *Сборник РИО*. Т. 106. Юрьев, 1899. С. 522—523.

¹¹¹ Там само. С. 95.

¹¹² Там само. № 6366. С. 78.

¹¹³ За інструкцією від 23 грудня 1732 р., Шаховському наказувалося в кожному слобідському полку завести «бодай по кілька чоловіка регулярних».

йора. Саме полковник і мав очолювати регулярну роту. Її комплектування здійснювали за такими ж принципами, як і набір слобідських полків: драгуни (а саме так називали «регулярних» козаків) мали підпомічників і жили у власних хатах. Драгунську роту набирали з кращих козаків (по 100 з кожного полку). Драгуни носили однострої й мали, на відміну від козаків, довге волосся. Virізнялися вони й кращим спорядженням, оскільки в підпомічники їм давалися «пожиточні, ліпші люди». Фінансували регулярні роти безпосередньо коштом слобідських полків, з так званих «збірних грошей». У цих ротах повсякчас мало бути певне число служилих: «вибулих» або «абшитованих», за наказом від 31 липня 1734 р., заміняв одразу козак або «свойственник». Слід зазначити, що козаки приставали на регулярство вкрай неохоче. Хоча 29 травня 1734 р. з'явився наказ про покарання тих, хто пробував уникнути нововведення, а також дезертирів (пів року ув'язнення з переведенням «довічно в мужики») ¹¹⁴, це не зарадило справі впорядкування регулярних рот. Неприхильно ставилися новоспечені драгуни й до свого довгого волосся. Попри все це, добір найкращих козаків, ліпше спорядження та вишкіл відіграли свою роль. Регулярні роти слобідських полків відзначилися під час війни 1735—1739 рр.

Головне ж полягало в тому, що офіцерський штат регулярних рот формувався частково зі старшин і старшинських дітей. Тобто створювався прецедент порівняння старшинського та офіцерського звання. Однак старшинські діти, не маючи відповідних навичок, не могли вчити козаків «регулярства», тому для управління драгунами з самого початку залучалися російські офіцери, яким також видавали двори з підпомічниками. Офіцери-чужинці, заводячи російські порядки, ставились до підпомічників із «присяжних дворів» як до кріпаків. Як наслідок, підпомічники убожіли й утікали. Тому 1738 р. на пропозицію тогочасного командувача слобідських полків Олександра Румянцева Кабінет міністрів радив видавати жалування офіцерам регулярних рот не дворами, а грошима, наголошуючи, що «присяжні двори віддані не навічно, а на чини» ¹¹⁵. Командування регулярних рот за своїм впливом і жалуванням одразу посіло неабияке місце серед місцевої верхівки. За наказом від 10 квітня 1733 р., у регулярних ротах формувався офіцерський склад: капітан у ранзі армійського підпоручика, поручик у ранзі прапорщика, причому обидва добиралися з числа «достойних старшин» вищим командуванням ¹¹⁶. Дещо пізніше, коли влітку 1733 р. визначився повний командний склад регулярних рот, до цих оберофіцерів долучаються унтерофіцери: квартирмістр, вахмістр, каптернамус, два прапорщики (до цього числа не входили капрала, довбиш, цилюрник). Платню офіцерам регулярної роти видавали присяжні двори, себто певна кількість «підпомічників», які мали утримувати офіцера. У серпні 1733 р. було визначено, що оберофіцерів до слобідських

¹¹⁴ ПСЗРИ. Т. 9... № 6578. С. 332.

¹¹⁵ Бумаги... Т. 3: (1734 г.). *Сборник РИО*. Т. 108. Юрьев, 1900. С. 9.

¹¹⁶ ПСЗРИ. Т. 9. № 6366. С. 78.

регулярних рот призначатиме Військова колегія, а унтерофіцерів — сам князь Шаховський¹¹⁷.

Запроваджуючи регулярні роти в слобідських полках, царський уряд започаткував урівняння місцевої старшини з російським дворянством через визнання співвідносності офіцерських звань. Однак перепорою на цьому шляху була обов'язкова вимога служби в регулярних підрозділах. Тому слобідська старшина 24 липня 1734 р. прохала генерала Мініха про зрівняння її чинів з офіцерськими рангами¹¹⁸. Старшинські діти, які служили офіцерами в регулярних ротах, за «Табелем про ранги» прирівнювалися до російських дворян і навіть після скасування цих рот зберігали армійське звання поряд зі старшинським урядом. Система створення регулярних рот стала могутнім інтеграційним чинником, що зближав старшину з російським дворянством.

На подання Шаховського 7 червня 1733 р. вийшов іменний указ, що визначав особливості системи управління слобідських полків. Насамперед цей указ кардинально обмежував права старшин, істотно змінюючи, зокрема, процедуру заміщення старшинських посад. Призначення на всі уряди — від сотника до полковника — відтепер мала здійснювати Військова колегія, обираючи з-поміж трьох кандидатів, атестованих старшиною. Отже, для слобідських полків запроваджувалася практика атестування, що вже діяла в російській регулярній армії. Полковій старшині заборонялося служити при сотенних командах, тобто полковий обозний чи осавул вже не могли, за старим звичаєм, паралельно обіймати ще й якийсь сотенний уряд¹¹⁹.

Нововведення практично скасовувало «непорушну» частину місцевих звичаїв — вибори, одну з основних прикмет демократичного прикордоння. Звичайно, це сприяло становому виокремленню старшинської верстви. Нова система призначень досить помітно змінила становище слобідських старшин. Загалом атестати формою та змістом нагадували чолобитні попередніх років, хіба що замість жалування після переліку заслуг ішло прохання про звання. Проведення атестації послужило приводом для Шаховського, щоб помітно обмежити кількість старшин. Послідовники реформатора під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. всіх дітей старшини, що досягли повноліття, але не несли служби як такої, переводили у підпрапорні, а якщо не відповідали вимогам, — у козаки¹²⁰. Унаслідок таких дій відбулося зменшення кількості служилих старшин і збільшення числа підпрапорних.

Отже, роль царського уряду в призначенні старшин ставала вирішальною. Шаховський навіть удавався до певних ротацій. Так, у вересні 1734 р. на богоміллі у Києві помер харківський полковник Григорій Квітка. Незважаючи на досить міцний старшинський клан Харківського полку, Шаховський настановив

¹¹⁷ Там само. № 6619. С. 404.

¹¹⁸ НБУВ. ІР. Ф. ХХІХ. Спр. 8. Арк. 155.

¹¹⁹ ПСЗРИ. Т. 9... № 6430. С. 159.

¹²⁰ Апанович О. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. Київ, 1969. С. 38.

полковником у Харків капітана острогозької регулярної роти Степана Івановича Тев'яшова. Це була перша серйозна ротація слобідських полковницьких дітей, які потрапляли на уряди до іншого старшинського кола, далеко від маєтностей. Надалі ця практика тривала: Івана Григоровича Квітку, сина харківського обозного, 1744 р. призначили полковником до Ізюмського полку, Михайла Михайловича Донця-Захаржевського, онука ізюмського полковника, 1748 р. — полковником до Сумського полку.

Утім, зазначимо той факт, що інструкції та накази Шаховського лише призводили до подальших непорозумінь, накидаючи сторонню волю. Новації щодо атестацій і заміщення полкових урядів спричиняли плутанину та всілякі недоречності. Їх наслідки були негативними. Ця частина реформи не удосконалила управління, не зробила його ефективнішим, а навпаки: стала причиною деяких кризових явищ у слобідських полках, що спостерігалися впродовж 30—50-х років XVIII ст.

На початку XVIII ст. найважливішими для царського уряду стають фінансові проблеми. Визначення порядку фінансування й оподаткування у слобідських полках відбулося у червні 1733 р. На старшин покладался обов'язок збирати гроші з мешканців полків — «порції та рації», наглядати за сінокосом на утримання полкової канцелярії. З посиленням фінансових навантажень збільшувалася відповідальність і звітність старшин. Указ від 7 червня 1733 р. істотно змінював і спосіб їх утримання, регулюючи відання соціальною сферою, розподіл маєтностей, підпомічників та «курінчиків». Як винагороду за службу старшини відтепер отримували підпомічницькі, «присяжні двори» (один присяжний двір дорівнював 50 душам); мешканцям «партикулярних дворів» наказувалося «виконувати партикулярну роботу, як і володільські піддані». Цим кроком уряд остаточно узаконував експлуатацію певного числа підпомічників слобідською старшиною та офіцерами регулярних рот. Підпрапорним, городничим, отаманам підпомічників «для служби» призначали полковник і старшина — це було залишком старого звичаю.

Службовцям полкової канцелярії видавалося жалування. Крім того, задля утримання канцелярій у слобідських полках, «як і в Малій Росії», запроваджувалися збори з циган. Визначено й систему надходжень та стягнень. З кожного присяжного двору мало платитися на рік по одній «порції», на пів року — по одній «рації, тобто по 9 рублів 43 копійки 8 «четей», а з кожного мешканця — по 18 копійок і 3 «четі». Збирати гроші було обов'язком полковника й старшини. Усі кошти мали зберігатися в полковій канцелярії, до складу якої додатково ввели двох скарбників¹²¹. Також із численного прошарку козацьких дітей і родичів наказувалося збирати по 10 коп. з душі, а справлене тримати при канцеляріях і витратити на «полкові потреби». До кожного слобідського полку призначали лікаря з жалуванням 150 рублів та 4 рації; на медикаменти з полкових сум виділялося 100 рублів.

¹²¹ ПСЗРИ. Т. 9... № 6430. С. 156—158.

В указі від 7 червня 1733 р. окреслено модернізаційні бюрократичні заходи, забарвлені соціальною демагогією, крізь яку проглядається прагнення царського уряду контролювати фінансову сферу. Зокрема, стосовно присяжних дворів полковник отримував доручення наглядати за тим, щоб не було тягости «проти попереднього»; підпрапорні та городничі виводилися з державного утримання; містився також припис «зайвих писарів, хорунжих, підсавулів від жалування виключити»; козацьку службу належало відбувати власним коштом, зі своєю зброєю та амуніцією. Однак уже того року почалася жахлива плутанина зі збиранням і сплатою податків і контролем за цим. Упорядкуванню грошових зборів мала прислужитися інструкція від 14 січня 1734 р., згідно з якою слобідським старшинам передбачалося жалування нарівні з гетьманськими. Відтепер митні, шинкові та інші збори, за якими наглядала старшина, передавалися до відання Камер-колегії (за винятком Острогозького полку), для збирання «порцій» та «рацій» призначали імперських комісарів¹²².

Створюючи централізовану державу, царський уряд намагався всіляко обмежити автономне управління, підпорядкувати його загальноімперському зразку. Здається, основною метою низки нововведень Шаховського було звести нарівень керівні функції старшин у цивільній сфері зі збереженням за ними лише військових повноважень. Тобто йшлося про цілковитий підрив тієї частини вольностей, за якою старшина мав усю повноту влади.

На початку 1733 р. на зміну старим полковим ратушам прийшов новий бюрократичний орган — полкові канцелярії (з найманими службовцями). Основні їхні функції зводилися до фіскальних, але з 10 квітня до їх відання належав і розгляд судових справ у полку¹²³. 23 жовтня 1733 р. було остаточно «вдосконалено» систему судочинства: незадоволені рішеннями полкової канцелярії могли просити про передання судових справ до інших¹²⁴. Судити в канцеляріях наказувалося за «Соборным Уложением» і російськими законами, хоча тоді ж було визначено, що у разі, якщо суди вирішать «не за силою указів» або «зволікатимуть», все ж слід утримуватися від накладення на них штрафних санкцій.

На початку 1734 р. під руку Шаховського віддано ще й Лівобережну Україну. Напевно, саме тому реформаторська активність помітно знижується. Царський уряд 31 липня 1734 р. підтверджує усі пільги слобідським полкам: безмитне винокуріння; збирання митних, корчмарських, мостових зборів на власні потреби; число козаків, визначене за нововведеннями Шаховського¹²⁵. Останній і найвідоміший його крок датується 27 серпня 1734 р. Йдеться про створення нового органу управління слобідськими полками — Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування, яка б розглядала апеляції від незадоволених рішенням полкових канцелярій, стежила за

¹²² Бумаги... Т. 3: (1734 г.). *Сборник РИО*. Т. 108. Юрьев, 1900. С. 9.

¹²³ *ПСЗРИ*. Т. 9... № 6366. С. 78.

¹²⁴ Бумаги... Т. 2 (1733 г.). С. 523.

¹²⁵ *ПСЗРИ*. Т. 9... № 6610. С. 383.

впровадженням регулярства та реєстрацією земельних відносин. У цій структурі, крім Шаховського, мали засідати дві персони «великоросійські»; стосовно ж ролі слобідсько-української старшини князь зазначав: «А якщо трапляться чолобитникові справи ускладнені, то для розгляду та розсуду тих справ збирати цих полків Полковників по два й більше»¹²⁶. Канцелярія комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування діяла з 1734 до 1743 р. Крім земельних справ, цей орган поступово перебрав на себе і винесення судових вироків, розбираючи сварки й суперечки між старшинами¹²⁷, апеляції на неправильне рішення полкових канцелярій, проблеми утримання козаків та драгунського полку.

Найдошкульніше по слобідсько-українській автономії вдарило обмеження цивільної влади старшини у сфері землекористування¹²⁸. Для впорядкування земельних відносин створювалися кріпосні контори — бюрократичні інстанції на зразок російських. Саме в них завірялися попередні купчі, тестаменти та інша документація щодо володіння земельним фондом (з осадженими селами), а також фіксувалися всі нові земельні операції. Приписані до полкових канцелярій, ці контори справляли мито за оформлення документації. Загалом запровадження кріпосних контор вело до заборони старих прикордонних звичаїв землекористування, поряд із визнанням попередніх «заїмок» і купчих. Вільне землекористування ставилося під контроль держави.

Хоча реформи Шаховського мали радикальний характер і вносили значні зміни в структуру управління, їх загалом не можна назвати вдалими. Наприкінці 1735 р. князь занедужав, у 1736 р. він здав управління слобідськими полками і «Малоросією», а 26 квітня 1737 р. помер. Його наступником на короткий час було призначено князя Борятинського, а з листопада 1736 р. полки підпадають під владу О. Румянцева. Хоча основну роль у цивільному управлінні полками відіграють призначені до Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування російські офіцери, у військовому сегменті вони мали підлягати бригадирові (А. Дуніну, з 1738 р. — О. Лесевицькому) і командуванню Української дивізії. 1737 р. на базі регулярних рот кожного слобідського полку було створено слобідський драгунський полк загальною чисельністю у 1000 осіб. Постачання й комплектація цього з'єднання також перебували у віданні слобожан. Посилилася й службова експлуатація козацтва: підпомічників офіцери і старшина використовували часто як підданих селян¹²⁹.

Закладена між військовим і цивільним підпорядкуванням слобідських полків плутанина поглиблюється, поява маси російських офіцерів та чиновників, зловживання у постачанні армії та податковій системі швидко даються взнаки.

¹²⁶ Там само. № 6619. С. 403.

¹²⁷ Залишки архіву Канцелярії див.: ЦДІАУК. Ф. 1780.

¹²⁸ Там само. № 6610. С. 384, 387.

¹²⁹ Про ці проблеми див. чолобитну слобідських старшин 1742 р. (ЦДІАУК. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3—3 зв.).

Зокрема, офіцер, який був у князевій ласці, — прем'єр-майор, полковник, а з 1738 р. бригадир Олексій Лесевицький нотував у своєму літописі під 1735 р.: «Хабарництво розповсюдилося, й не було кому його спинити, ані навіть сповістити про нього уряд»¹³⁰. Постої війська, фіскальний тиск, «незносні» тягари сіяли злидні серед людності, що особливо увиразнилося під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр.¹³¹

Загалом реформування не знайшло широкої підтримки серед старшин слобідських полків. Останні за можливості уникали нових навантажень і ставилися до них недбало. Нищівну характеристику дав слобідським старшинам фельдмаршал Мініх під час російсько-турецької війни у 1735 р.: «слобідські полковники вдома сидять, хоча їхні полки йдуть у похід: причина тому, бо вони люди заможні; зважаючи на них, кращі сотники і козаки теж вдома залишаються, і тільки бідні, без зв'язків йдуть у похід». Перед цим Мініх писав, що слобідські полки небоєздатні, бо над ними поставлено молодого й недосвідченого очільника, брата полковника Тев'яшова, і старші за віком офіцери, замість його слухати, глузують із нього; інші ж полковники зайняті не тим, чим треба: острогозький то хворіє, то збирає коней, насправді ж він багатий і «патронів має»; в Ізюмський полк призначили полковника «нездібного» — бандуриста князя Трубецького»¹³². Дещо пізніші дані також свідчать про ухиляння від служби як поширене явище серед слобідських старшин¹³³.

Загалом радикальна реформа була скерована на «впорядкування» всіх сфер життя. Насамперед ішлося про заборону священникам здійснювати торговельні операції із земельною власністю¹³⁴; створення чиновницького апарату в полкових канцеляріях; переведення російських службовців у слобідські полки; спробу запровадити контроль за мобільністю населення (невдало здійснену вже по смерті Шаховського)¹³⁵; випробування військового потенціалу регіону під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр. (постої війська, рекрутування в регулярні роти), зміни в гербах і печатках слобідських полків на загальноросійський кшталт тощо. Ця реформа сприяла деукраїнізації старшини, до чого спрочинилися, зокрема, спроби прирівняти слобідську військову еліту до російського офіцерства.

У 1735 р. слобідських козаків було залучено до походу на Перекоп у складі російської армії, хоча переважно в їхні обов'язки входило виконання допоміжних робіт зі зведення укріплень чи доставки провіанту. 1736 р. слобідським козакам узагалі наказувалося розміститись на Українській лінії. Фактично Слобожанщина перетворилася на постачальника запасів продовольства та фуражу для російської армії, яка втягнулася в чергову війну з Османською імперією, і за що

¹³⁰ Срезневский И. *Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ея заселения до преобразования в Харьковскую губернию*. Харьков, 1883. С. 17.

¹³¹ ЦДАУК. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 3—5.

¹³² Соловьев С. *История России с древнейших времен*. Кн. 10. Т. 19—20. Москва, 1963. С. 406—407.

¹³³ Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка...* С. 163.

¹³⁴ ПСЗРИ. Т. 9... № 6578. С. 332; № 6891. С. 747.

¹³⁵ Там само. № 6891. С. 746—748.

командування заборгувало слобожанам близько 100 тис. руб. На території слобідських полків запроваджувалися порохові та кінні заводи, з молдавських і сербських переселенців за кошт слобідських полків формувалися військові підрозділи. Мор 1736—1738 рр., сарана, небезпеки, зумовлені воєними діями поблизу, і найголовніше — непосильні навантаження на регіон сприяли масовому відтоку населення, переходу козаків до підданства, аби не нести служби, не утримувати військо. На початок 1740-х років слобідські полки виявилися геть виснаженими, з низкою внутрішніх суперечностей і зловживаннями в землерозподілі Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування, керованої російськими офіцерами.

Зміна влади в Петербурзі, коронація доньки Петра I Єлизавети одразу ж були використані старшиною, яка прагнула повернути бодай частину повноважень. Ізюмський полковник Євстафій Данилевський спільно зі старшинами інших слобідських полків у вересні 1742 р. подав до Сенату «доношение», в якому йшлося про «утеснения» з приводу будівництва Української лінії та оселення там однодвірців, з якими конфліктували місцеві козаки. За цим ішла чолобитна з проханням скасувати драгунський полк¹³⁶. Ціком обґрунтовано перераховувалися в ній і численні навантаження, посилення експлуатації козацтва, «довольное число кои принуждены быть в подданстве и всякие работы выполнять по примеру крестьян», одне слово, «таких поборов и тягостей» ще не було¹³⁷.

Делегація від слобідських старшин, яку очолив острогозький полковник Іван Тев'яшов, «хлопотала так усердно» про скасування низки нововведень, що імператриця Єлизавета, незважаючи на заперечення деяких німецьких генералів¹³⁸, вирішила повернути слобідським полкам колишні вольності. Спочатку восени 1743 р. для них було поновлено пільги, якими вони користувалися за Петра I¹³⁹. У листопаді того року в «жалуваній грамоті» кожному слобідському полку, якою повідомлялося про скасування Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування, зазначалося, що відтепер козаки в цивільних справах підпорядковуватимуться, як і до реформи, Білгородській губернській канцелярії, а у військових — Військовій колегії. Йшлося в ній також про «розфасованія» регулярного драгунського полку з переведенням драгунів у козаки та підпомічники¹⁴⁰.

Однак слід зазначити, що місцева російська адміністрація в 1742—1743 рр. опиралася згаданим спробам слобідських старшин. Було навіть розпочато слідство з допитами про поширення чуток щодо скасування драгунського полку¹⁴¹. Найголовніше, що базові засади нововведень — фіскальні збори, кріпосні конто-

¹³⁶ *Сборник судебных решений...* С. 604—606.

¹³⁷ Див. також: ЦДІАУК. Ф. 1780. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 2—5.

¹³⁸ Шиманов А. Главнейшие моменты в истории землевладения... С. 405.

¹³⁹ *ПСЗРИ*. Т. 11. Санкт-Петербург, 1830. № 8796. С. 924.

¹⁴⁰ *Сборник судебных решений...* С. 531—532.

¹⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 161.

ри, атестація старшин — зберігалися надалі, суперечачи тим основам внутрішнього життя, що склалися у слобідських полках у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Слобідські полки стали свого роду «полем битви» між імперською централізацією та козацькою звичаєвою традицією.

Особливості функціонування слобідських полків у 40—50-х роках XVIII ст. Скасування драгунського полку і Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого самоврядування, підтвердження козакам і старшині колишніх привілеїв, урівноважена зовнішня політика Росії на початку 40-х років XVIII ст. (хоча у 1744 р. у бойову готовність і було приведено донських, лівобережних і слобідських козаків «в виду, распространяющегося в Европе военного пламени и сильного вооружения соседних держав»¹⁴²), здається, створюють усі передумови для стабільного існування козацької автономії.

Загалом правління Єлизавети Петрівни, сповнене невизначеностей і непослідовності в політиці її уряду щодо України, втім, позначене своєрідними «українофільськими» симпатіями імператриці. Старшині імпонувало те, що Єлизавета постійно наголошувала на дотриманні нею політики свого батька — Петра I, за якого слобідські полки не зазнавали таких утисків, як у 1730-х роках. Крім того, старшин слобідських полків допустили до руки «драгчайшої» під час її подорожі до Києва. Отже, час правління Єлизавети сприймався старшиною як певне благо після тяжких випробувань. Однак «благоденні роки» здаються такими лише на перший погляд, ретельніше дослідження того часу змушує констатувати затяжну кризу в слобідських полках.

Що спричинило цю кризу? Як перебігали кризові процеси? Як діють старшини слобідських полків, щоб запобігти кризі і виправити становище, і на які кроки зі свого боку йде російська влада? Насамперед «криза», чи, як писали самі старшини, «изнеможение» слобідських полків, була безпосередньо пов'язана з «отягощеннями», накладеними на слобідське населення в інтересах імперського політичного центру. Якщо уважніше поглянути на цю проблему, можна зауважити значно глибші чинники негачій того часу — йдеться про розкладання традиційної спільноти, спричинене втручанням російських «реформаторів». Відповідно слобідські полки підпадали під прес змін, які ініціювалися не на місцевому рівні, а присланими зі столиці чиновниками. Тобто місцеві козацькі структури позбавлялися основи своєї окремішності — суспільної ініціативи. За такої ситуації, з одного боку, заострюються притаманні традиційній спільноті кругова порука, непотизм, соціальна взаємодія, з іншого — через нав'язані ззовні тенденції помітно частішають прояви корупції, зловживання старшин своїм становищем, експлуатації нижчих прошарків населення. На цьому тлі набувають поширення і вже суто модернізаційні «нововедення»: бюрократизація управління, доноси та слідства, реформаційні проекти місцевих старшин тощо. Тобто період правління Єлизавети та Петра III виявився для слобідських полків надто суперечливим і складним часом.

¹⁴² *Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в С.-Петербургском сенатском архиве, за 18 век.* Т. 3. 1740—1762. Санкт-Петербург, 1878. № 6358. С. 162.

Слід зазначити, що процеси, які відбувалися у 40—50-х роках XVIII ст. у слобідських полках, мали свій початок у нововведеннях попередніх десятиліть і супроводжувалися такими самими побічними ефектами, що спричинилися до обмеження старшинської компетенції та козацьких прав. Зокрема, це вилилося у поступову втрату старшиною пріоритетного права на користування основним багатством — землею. З одного боку, у цей час старшини продовжують скуповувати і зосереджувати ґрунти, з іншого — важко не помітити зростання кількості поміщиків не місцевого походження. Процес скуповування земель чужинцями інтенсифікувався в 1730-х роках, у два наступні десятиліття він триває, хоча і з меншим розмахом. Найбільше земель скуповується у козацьких сотнях, що перебувають неподалік Української лінії. Покупці цих земель — російські офіцери ландміліційних полків і вище російське командування Української дивізії. Великі земельні володіння у слобідських полках здобувають особи, пов'язані з Білгородською губернською канцелярією чи адміністративними структурами Лівобережної України. У 40-х роках XVIII ст. землі біля м. Вовча потрапляють у володіння графа І. Гендрикова¹⁴³, значними махінаціями, зловживаннями супроводжується збільшення земельних володінь білгородського віцегубернатора Б. Пассека у Салтівській сотні того ж Харківського полку¹⁴⁴. Російські землевласники Матюшкіни, Апраксіни, Крапоткіни, Дуніни, які набули маєтностей раніше, продовжують володіти землями і підданими¹⁴⁵.

Важливим механізмом обмеження старшинської компетенції ставав державний контроль над порожніми та описними маєтностями. Це характерно і для тогочасного Лівобережного Гетьманату. В Охтирському полку в 1740-х роках обмежуються старшинські впливи на «перехрестівські маєтності» — села та землі, реквізовані на початку XVIII ст. у династії Перехрестових, проводяться численні урядові слідства щодо суперечок мешканців цих сіл з козаками і зловживань старшин¹⁴⁶. 1746 р. «перехрестівські села» було переведено під державний контроль¹⁴⁷, а 1749 р. їх передали в оренду генерал-фельдмаршалу Олексію Розумовському. «Смотрителями» маєтків цього фаворита імператриці стали невідомі до цього в слобідських полках прикажчики Водяницький і Ольховський. Ці нові керівники розпочали сварки і тяжби з навколишніми землевласниками, спричинивши чергові розслідування¹⁴⁸. Отже, в 40-х роках XVIII ст. процес втрати старшиною монополії в розпоряджанні землею мав своє продовження. Це значно обмежувало владні впливи старшини, а до того ж призводило до суперечок поміщиків-чужинців з місцевим населенням.

¹⁴³ *Матеріали для історії колонізації и быта...* Т. 1. С. 303—304, 324.

¹⁴⁴ Там само. С. 308; Хоткевич Г. До історії Слобожанщини (Процес салтівців з Пассеками). *Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія*. Харків, 1927. Т. 6. С. 77—91.

¹⁴⁵ *Матеріали для історії колонізації и быта...* Т. 1. С. 303, 304, 306.

¹⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 1, 3—3 зв.; Спр. 48. Арк. 1.

¹⁴⁷ Там само. Спр. 48. Арк. 12.

¹⁴⁸ Там само. Спр. 78. Арк. 15, 23, 37, 46—46 зв., 51—55, 84, 119, 130, 139.

Тривожні «симптоми» спостерігалися і в самому старшинському прошарку. Збережена атестація старшинької еліти, її підпорядкування водночас військовій (бригадир, командування Української дивізії) та цивільній (Білгородська губернська канцелярія) владам породжували не лише плутанину, а й підставу для численних зловживань як самих старшин, так і їх військових та цивільних керівників. Одіозною на цьому тлі видається постать білгородського віце-губернатора Богдана Пассека. Цей діяч, крім численних спекуляцій і зловживань у Салтівській сотні Харківського полку, бажаючи усунути губернатора Салтикова, завів собі «затейную канцелярію», яка фабрикувала доноси для очолюваної Б. Пассеком білгородської слідчої комісії¹⁴⁹. 1746 р. канцелярія Пассека сфабрикувала донос за авторством писаря охтирської канцелярії П. Яготинця на полковника І. Лесевицького і всю охтирську старшину. Їх звинуватили у викраданні грошової казни, зловживаннях в описних перехрестівських маєтностях, неповазі до імператорської сім'ї. Очікуючи хабаря від старшин, Б. Пассек приховав донос¹⁵⁰, але слідство 1746 р. і подальші розслідування зловживань віцегубернатора 1751 р. показали, що старшина не була причетною до висунутих звинувачень.

Поїздки російських чиновників у слобідські полки пов'язані з частими слідствами на основі скарг обивателів. Ці безкінечні слідства лише тримали старшину в постійному напруженні, обивателям же мали показати, що уряд піклується саме про них. 1742 р. за скаргами козаків і драгунів на старшин проводиться слідство щодо майора Ляліна¹⁵¹, потім, у 1743—1744 рр., почалося слідство з приводу скасування драгунського полку¹⁵². 1746 р. розслідуваннями займається вже згадана канцелярія Б. Пассека. 1747—1751 рр. численні розслідування скарг на старшину проводив бригадир Фролов-Багреєв, особливо багато тогочасних справ стосується старшин Харківського полку¹⁵³. З 1752 р. почалося затяжне слідство над ізюмським полковником Федором Краснокутським, в яке виявилися залученими всі старшини Ізюмського полку¹⁵⁴. Наведені вище факти свідчать про постійний контроль уряду над слобідськими старшинами.

Часті слідства, що супроводжувалися арештами та допитами старшин, переписами селян, тяганиною в судах, деструктивно позначалися на управлінській системі Слобожанщини. Відповідно у 40—50-х роках XVIII ст. частка управлін-

¹⁴⁹ А.Ш. Деятели Слободской Украины прошлого века. *Киевская старина*. 1891. № 6. С. 430.

¹⁵⁰ Там само. С. 425—426.

¹⁵¹ ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 1—25.

¹⁵² Там само. Спр. 161.

¹⁵³ Докладний опис справ цієї комісії зроблено в XIX ст. архівістом Михайлом Плохінським (Плохинский М. Опись дел Харьковского исторического архива. *Добавления к 12 тому Сборника Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1900. С. 144—157). Комісія Фролова-Багреєва перевіряла всіх підданих старшини, намагаючись відшукати колишніх козаків, звіряла реєстри, розслідувала зловживання старшин. У Харківському полку особливо ретельно велося слідство щодо сотника Костянтина Протопопова, судді Олександра Черноглазова, сотника Г. Черноглазова (ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 208, 253, 254, 255).

¹⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 1817. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 1—1 зв.

ців місцевого походження зменшується, натомість триває процес призначення на старшинські посади осіб, не пов'язаних з місцевими традиціями. Насамперед це волохи і серби, емігранти 1711 р. та їхні нащадки. Так, у Харківському полку посаду ротмістра обіймав Євстрат Абаза, у Сумському старшинствують Апостоли-Кигичі, в Острогозькому, де взагалі брак старшинських кадрів відчувався найгостріше, суддею та сотником стають відповідно молдавани Бедряга та Ямпольський, в Ізюмський полк з Лівобережжя перевівся серб Милорадович, сподіваючись обійняти полковницьку посаду. Крім того, старшинські посади здобували перехрещені католики і протестанти, що якимось прислужилися російському уряду. З них у Харківському полку урядує полковий суддя Олександр Черноглазов, у Сумському сотникує фон Філерс, в Ізюмському — Михайло Меер. Подібні «роздачі» для «прокормлення» за вислугу, не пов'язані з місцевими традиціями, лягали непосильним тягарем на козаків і підпомічників, адже такий старшина намагався витягнути якнайбільше прибутку зі свого урядування. Загалом наділені військовою й цивільною владою чужинці, слабко знаючись на місцевих звичаях, ставали вагомим чинником провокування чергових суперечностей у старшинському й козацькому середовищах слобідських полків.

Згубні наслідки недовершених і непродуманих реформ 1730-х років з усією очевидністю проявилися за правління Єлизавети і Петра III. Особливо негативно на слобідській козацькій еліті позначилася система ротачії кадрів, призначення на старшинські посади з Військової колегії, за атестатом. У слобідських полках, де вже не один десяток років побутувала практика успадкування уряду, діяли старшинські ради, втручання у сформовану традицію неминуче породжувало непорозуміння і міжстаршинські чвари. Причин цьому було декілька. Насамперед ґрунтом для непорозумінь між старшинами ставала наявність у слобідських полках «ваканс-посад», а водночас певної кількості старшини з чином, але без уряду. Такі старшини прагнули будь-що здобути собі уряд (а відповідно і підпомічників «для вспоможения»), не гребуючи жодними засобами. Наприклад, щоб збільшити число підпомічників, сотник Я. Дробицький позаносив у реєстри церковний притч слободи Мартова і жебраків при церкві, а козаки та сотник Валківської сотні Харківського полку Яків Бородаєвський намагалися підвести під свою юрисдикцію селян із сіл Рубанівка та Замойський кут, пожалуваних свого часу Харківському Покровському колегіумському монастирю¹⁵⁵. Тож у 40-х роках Білгородська губернська канцелярія була завалена такого роду скаргами на старшину¹⁵⁶.

Іншою причиною старшинських чвар було те, що окремі старшини, бажаючи віддати чи передати уряд синові або родичеві, підробляли атестат, не радячись з полковою канцелярією. І нарешті, третьою підставою ставала бюрократична тяганина у самій Військовій колегії, надання високих урядів немісцевим жителям. Як наслідок — старшинські чвари призводили до занепаду управління слобід-

¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 22—23.

¹⁵⁶ Там само. Ф. 1819. Оп. 1. Спр. 39, 51, 52, 78, 95, 67, 65, 95 тощо. Див. окремий екстракт зі скарг: Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 253.

ських полків, сприяли все більшому втручанню урядових структур у цю сферу. Старшинське середовище, що втрачало єдність, все рідше виступає на захист традиції, натомість посилюється боротьба за старшинські уряди, частішають випадки подання скарг старшин одне на одного, сварок їх з обивателями.

Упродовж 40-х років XVIII ст. царський уряд намагався вдосконалити атестації двома постановами. 1743 р. забороняється надавати сотенні чини «сверх порозжих мест», щоб уникнути «ваканс-сотників». 1746 р. постановою закріплювалося нововведення О. Шаховського, що мало запобігти одночасному посіданню полковими старшинами і сотенних урядів¹⁵⁷. Однак усі ці урядові заходи помітного успіху не мали¹⁵⁸.

1746 р. «за новими правилами і старим звичаєм» полковий обозний Охтирського полку Тимофій Боярський направив «доношеніє» до Військової колегії, в якому просив відставки у зв'язку зі старістю з нагородженням полковницьким чином, а на своє місце, в обхід низки посад, пропонував свого сина Івана. Одразу по тому з полкової канцелярії надійшов лист, що Іван Боярський не лише не перебував у жодній службі, а й навіть у рядові козаки не записаний, натомість самочинно називає себе підпрапорним, тому що батько підробив йому атестат. І. Боярський, у свою чергу, оскаржив відписку полкової канцелярії, зауваживши, буцімто полковник Костянтин Лесевицький та суддя Негребецький написали це на нього «по злобі». Однак офіцери Військової колегії змушені були повірити полковому начальству, а скандал, спричинений цим атестатом, спонукав Військову колегію збільшити контроль над документами, що надавалися старшинами, «щоб впредь хитростю атестатов не составляли»¹⁵⁹.

Характерно, що навіть досвідчені офіцери не могли дати лад старшинським атестатам. Як приклад, з пізніших 1750-х років можна навести плутанину О. Суворова з атестатом межиріченського сотника Сумського полку Василя Лук'янова. Сотник порушує клопотання щодо винагородження себе чином полкового обозного з дозволом продовжувати сотникувати у своїй сотні, а за чином обозного «в команди не употреблять». Суворов відмовляє у своїй резолюції, але дописує, що чин можна і дати, бо є чолобитна від мешканців м. Межиріччя, де засвідчено, що В. Лук'янов там особа поважна. Те ж, що в документі не проставлено ані року, ані числа, можна виправдати тим, що це є характерним для більшості атестатів слобідських старшин. Сумнів у Суворова викликає лише те, що В. Лук'янов з 1753 р. перебуває під слідством, оскільки заважав межувати землі Межиріччя (захищаючи, між іншим, права обивателів). Зрештою, В. Лук'янова залишено при старій команді сотником¹⁶⁰.

¹⁵⁷ НБУВ. ІР. Ф. ХХІХ. Спр. 8. Арк. 96.

¹⁵⁸ Ці та інші події в старшинському прошарку висвітлено в статті: Маслійчук В.А. Козацька старшина слобідських полків XVII—XVIII ст.: «Родинний клан» та досягнення соціального статусу. *Київська старовина*. 2003. № 1. С. 42—58.

¹⁵⁹ ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 42—42 зв., 43—44.

¹⁶⁰ НБУВ. ІР. Ф. ХХІХ. Спр. 8. Арк. 95—98.

Загалом у 1740-х роках число випадків зі сфальсифікованими атестатами лише зростає. Старшини скаржаться на обіймання окремими особами уряду «не по старшинству», ширяться взаємні доноси. Однак навіть тоді зберігається ще якась подібність виборів, принаймні у Сумському полку. Так, коли у грудні 1743 р. помер сумський полковник Дмитро Кондратьєв, старшини одногосно обрали на полковницький уряд суддю Андрія Кондратьєва, «дав кандидаты», крім нього, у Військову колегію осавула Івана Кондратьєва і сина покійного полковника, ротмістра Григорія Кондратьєва. Водночас про своє бажання брати участь у виборах заявив син колишнього полкового судді, капітан скасованого драгунського полку Роман Романов. Для старшин, які були у напружених стосунках ще з його батьком, ця кандидатура була неприйнятною. Відповідно вони просять у жодному разі не призначати капітана на полковницький уряд ¹⁶¹.

Уже 1743 р. обраний сумським полковником А. Кондратьєв починає домагатися в Сенаті і Військовій колегії розширення цивільних прав старшини, повернення повноважень полкового судді. Він наполягає на тому, щоб усі «гражданские дела» розглядала полкова, а не Білгородська губернська канцелярія ¹⁶². Однак жодної з цих пропозицій реалізувати не вдалося. В 1748 р. А. Кондратьєв подав прохання про відставку. Старшина Сумського полку знову спробувала провести на полковника свого кандидата — обозного Тимофія Красовського. Однак уряд виставив дві ваканс-кандидатури: «полковника» Михайла Донець-Захаржевського і відхиленого минулого разу старшиною Р. Романова. Тоді сумські старшини просять за Михайла Донець-Захаржевського, тобто вибирають менше з двох лих ¹⁶³. Незважаючи на те, що в Сумському полку старшини впродовж 1740—1750-х років намагаються не допустити на полковницький уряд капітана Р. Романова, Військова колегія 1757 р. все-таки призначає його полковником. Відтоді суперечки, сварки, безлад стають характерними для цього полку.

Не став винятком у цьому плані й Харківський полк. Після переходу полковника Степана Тев'яшова на іншу службу 1757 р. старшини підписують атестат судді Івану Ковалевському, однак Військова колегія віддає перевагу капітану регулярної служби Матвію Куликовському. Одразу ж на нового полковника наскаржилися сотники Григорій Ровнів, Костянтин Протопопов, Григорій Квітка, Семен Антонов, підпрапорні Вавиль Персіянов, Василь Чугуєв та Іван Довбня. Усі ці старшини на початку 1760-х років «по християнськи» вибачили полковнику всі образи і помирилися, лише підпрапорний В. Персіянов кудись втік ¹⁶⁴. Непримиренним до М. Куликовського та його сваволі залишився сотенний писар Петро Непишний, якого ув'язнили в Білгороді. Однак доноси на зловживання полковника так і залишилися без резолюцій.

¹⁶¹ ЦДІАУК. Ф.1717. Оп. 1. Спр. 1212. Арк. 1—3.

¹⁶² Там само. Спр. 693. Арк. 1—2.

¹⁶³ Там само. Спр. 786. Арк. 4.

¹⁶⁴ Там само. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 516. Арк. 163, 219.

Ще більш невтішна ситуація склалася в Ізюмському полку. 1744 р. до нього призначено полковником харківського обозного Івана Квітку, який не мав тут маєтностей. Та справжня боротьба між старшинами розгорілася після його смерті 1752 р., коли полковником став ізюмський обозний Федір Краснокутський¹⁶⁵. Інший кандидат на полковництво, Михайло Милорадович, підкупамі й доносами намагався усунути Ф. Краснокутського від уряду. Сам Ф. Краснокутський не поладнав з полковими старшинами і бригадиром Василем Капністом. Упродовж 50-х років XVIII ст. Ізюмський полк не мав стабільного управління, майже вся полкова старшина перебувала під арештом і слідством.

Більш-менш стабільною утримувалася ситуація в Острогозькому полку завдяки сильній полковницькій владі. Однак і тут траплялися випадки ворожнечі між старшинами. Зокрема, у своїх спогадах І. Острозький-Лохвицький згадує про конфлікт свого батька, сотника Йосипа Острозького, з полковим суддею Федором Татарчуковим¹⁶⁶. Справжньою проблемою для острогозької старшини став сотник Прокіп Коневецький¹⁶⁷. Переведений з Харківського полку через численні скарги на нього і власні чолобитні, П. Коневецький не знайшов спільної мови й з старшиною Острогозького полку, почав сваритися із суддею Іваном Голубиним та сотником Іваном Лисаневичем. Донеси П. Коневецького, його неприязнь до місцевих старшин і обивателів спричинили відповідну реакцію острогозької старшини — належний йому хутір було розграбовано, його брата кинуто до в'язниці, за скаргами обивателів на сотника розпочато слідство. Полковник Степан Тев'яшов, щоб повернути Коневецькому сотенний уряд, вимагав через писаря Івана Тимошенкова хабар у 2000 руб. І хоча П. Коневецький дав ті гроші, суперечки зайшли вже надто далеко. Бригадир Кантемир, що, як з'ясувалося пізніше, брав «подарунки» від острогозьких старшин, наказав за-

¹⁶⁵ Краснокутський Федір Хомич (1710—1767). З 1718 р. — козак Ізюмського полку, далі підпрапорний, сотник в Ізюмі, з 1728 р. — полковий хорунжий, з 1729 — сотник у м. Сватова Лучка, з 1738 — полковий осавул, з 1746 р. — полковий обозний, учасник багатьох боїв і «баталій». Кандидат на полковницький уряд ще за життя полковника І. Квітки. Ізюмський полковник з 1751 р. Сварки Ф. Краснокутського з обивателями почалися 1744 р. з пограбування ямпільського попа. 1752 р. за скаргами жителів споряджено слідчу комісію. А 1755 р. на нього донесла більшість полкових старшин (докладніше див.: Маслійчук В.А. Федір Хомич Краснокутський — представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Зб. наук. праць. Харків, 2000. С. 178—183).

¹⁶⁶ Записки новооскольського дворянина І.О. Острожского-Лохвицкого. *Киевская старина*. 1886. № 2. С. 358—359.

¹⁶⁷ Коневецький Прокіп Прокопович походив з козаків Охтирського полку, там служили його дід і батько, переселившись до Золочева Харківського полку. П. Коневецький за успішну службу 1745 р. пожалуваний у підпрапорні, а з 1747 р. — у сотники (див.: ЦДІАК України. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 483. Арк. 25.), вже у Золочівській сотні він уславився «отягощенієм» підпомічників. З 1754 р. переведений сотником в Острогозький полк. У січні 1765 р. за «ложные доносы» Коневецького розжалувано в солдати, хоча справа тягнулась і в 1767 р.

арештувати сотника-донощика. П. Коневецькому вдалося втекти з білгородської в'язниці. Разом з дружиною він вирушив до Санкт-Петербурга. Пізніше опальний сотник домігся того, що його скарги слухали в Сенаті в присутності нової імператриці Катерини II. 26 жовтня 1762 р. імператриця для усунення безладу в слобідських полках призначила урядову комісію, наслідки діяльності якої виявилися для останніх фатальними.

Отже, суперечки за владу, характерні для слобідських полків упродовж усього часу їх існування, у 40—50-х роках XVIII ст. набувають настільки великого розголосу, що спричиняють започаткування імперською владою тривалих слідств.

На цьому тлі старшинських зловживань владними повноваженнями та прагнень до надмірного збагачення життя простого козацтва було далеко не безхмарним. Крім постійних утисків від старшин чи довколишніх зайд-поміщиків, попри процес розшарування у власному середовищі, козацтво (компанійці та підпомічники) зазнавали значних втрат від постоїв і утримання російського регулярного війська, потерпали від нових податків. Справжнім лихом стали козацькі, «обивательські», втечі. Не бажаючи нести обтяжливої служби, багато козаків утікало зі слобідських полків, зокрема на Дон. Тамтешні чиновники і поміщики охоче виписували втікачам паспорти, щоб ті забирали й родини. Відповідно це провокувало імперський уряд на обмеження обивательських та селянських переходів.

На спроможність слобідських козаків нести полкову службу уряд знову почав зважати після залучення їх до воєнних дій. Зокрема, під час війни за австрійський спадок слобідське козацтво було мобілізовано для походу в Ліфляндію, а звідти в Німеччину. Організоване у дві великі «командирації», воно мало увійти до складу російського експедиційного корпусу князя Репніна. Наприкінці 1746 р. на з'єднання з ним вирушили 500 козаків, якими командував сумський полковник А. Кондратьєв; узимку 1747—1748 рр. до Ліфляндії, де формувався корпус, було наказано відправити ще 1000 слобідських козаків, 20 сотників та 20 підпрапорних на чолі з охтирським полковником Іваном Лесевицьким¹⁶⁸. Від кожного полку виділялося по одному старшині, крім того, «слобідська» армія мала священника і лікаря. Від неї вимагалось мати при собі запас провіанту на три місяці. Однак слобідським козакам фактично не довелося долучитися до воєнних дій, оскільки розпочався Ахенський мирний конгрес, і військам було наказано повернутися на місце дислокації.

Наступна велика кампанія потребувала ще більшої витрати сил та коштів. 1756 р. розпочалася Семилітня війна. Здається, саме події довкола цієї війни стали «лакмусовим папірцем» — перевіркою військового вишколу слобідських полків. Залучене до участі у цій війні слобідське козацтво очолили наближені до старшин вихідці з емігрантських кіл — командир Української дивізії князь Костянтин Кантемир та бригадир Василь Капніст. Для походу до далекої Пруссії слобожани мали виставити 5000 споряджених козаків (на вимогу командування, «о дву конь», тобто кожен козак-компанієць повинен був мати ще й запасного

¹⁶⁸ Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка...* С. 178.

коня, напевно, в'ючного, крім того, вимагалось й потужне озброєння: у всіх мали бути рушниця чи пістолі з ладунками з порохом та набоями, списи, шаблі). Полки вирушали з власною артилерією. У середині жовтня 1756 р. відбувся загальний збір у Чернігові, і з'ясувалося, що слобідські козаки малозабезпечені, не всі «о дву конь». Основним завданням козаків мало стати нищення тилів противника. У серпні 1757 р. козаки взяли участь у битві під Гросс-Єгерсдорфом, доволі своєрідно заманивши прусську кавалерію під гарматний вогонь російської армії. У цьому бою, однак, загинув їх командир В. Капніст.

Подальші події призвели до катастрофи українського слобідського корпусу, який за наказом керівництва повертався з Пруссії додому. Високі ціни на фураж і харчі, відсутність постійного забезпечення спричинили тяжкі хвороби й масову загибель коней. Разом із поганим харчуванням це призводило до зростання смертності серед самих козаків, і ці втрати стали значно більшими за бойові. Багато козаків полишало військо. Усього, за даними старшин, корпус зменшився на тисячу осіб. Матеріальне становище слобідських полків після цих подій виявилось жалюгідним, тож царський уряд вирішив не використовувати їх в осінній кампанії 1758 р. Семилітня війна довела потребу в істотному реформуванні військової сфери Слобожанщини, а оскільки та сфера була щільно пов'язана з цивільною, то питання ліквідації помісного устрою, автономії слобідських полків ставало справою часу.

Якщо в 1730-х роках старшини слобідських полків зголошувалися на службу вкрай неохоче, то в 1740—1750-х роках узагалі служити не бажали. У похід вирушали ті зі старшинсько-козацького корпусу, хто до того ще жодного разу в «оказіях» не побував. Так, у Лівонський похід 1748 р. на чолі харківської команди було відправлено недосвідченого осавула Максима Горлинського, що перед цим писарював у канцелярії¹⁶⁹. Найпоширенішою формою уникнення служби стає відписка про хворобу, що, зокрема, яскраво продемонструвала ситуація навколо облаштування Харкова¹⁷⁰.

Власне, потреба у нових армійських підрозділах напередодні та на початку Семилітньої війни змусила царський уряд наприкінці 1750-х років повернутися до політики «регулярства». 27 вересня 1756 р. командувачу генерал-аншефу Петру Салтикову наказали зібрати дані про скасований драгунський полк¹⁷¹ і почати формувати слобідський гусарський полк на чолі з полковником Петром Бульським, колишнім старшиною й одним з керівників драгунів.

Сенатський указ про заснування слобідського гусарського полку датовано 21 березня 1757 р.¹⁷² Однак рекрутів-українців у новому регулярному підроз-

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Страница из истории благоустройства города Харькова (1760—1765 г.). *Харьковский сборник*. Харьков, 1887. Вып. 1. С. 184—185.

¹⁷¹ *Сенатский архив*. Т. 9: Протоколы правительствующего Сената 1753—1756 гг. Санкт-Петербург, 1901. С. 652.

¹⁷² *ПСЗРІ*. Т. 14. Санкт-Петербург, 1830. № 10712. С. 752.

ділі виявилось небагато. Офіцерські посади у ньому було роздано вихідцям з Нової Сербії і Слов'яносербії. 1757 р. полк очолив серб-емігрант, який, щоправда, встиг поурядувати і в Ізюмському полку, — Михайло Милорадович, прем'єр-майором став македонець Акаутов, капітаном — серб Стратемірович. Узагалі полк був інтернаціональним: 7 жовтня 1757 р. на службу наказали приймати перехрещених у православ'я поляків. Тоді ж графу П. Салтикову надійшов наказ формувати гусарський полк «с крайним поспешением», для чого, крім виділених 10 тис. рублів, належало витратити гроші, взяті в козацьких підпомічників. Про стан справ з формуванням полку мусили щотижня рапортувати до Сенату¹⁷³.

Власне, регуляризація слобідських полків, стан яких наприкінці 50-х років XVIII ст. був вкрай невтішним, лягла ще одним тягарем на слобожан. На це звернув увагу командувач Української дивізії К. Кантемир. З його ініціативи 1757 р. полковники і сотники зібралися для обговорення важкого становища козаків, і основним нагальним питанням на цих зборах стає справа направлення до Петербурга старшинської делегації, що має подати імператриці «об общественных нуждах прошение»¹⁷⁴. Однак визначитися з самими «нуждами» виявилось складно. Нарadi старшини затягнулися до 1758 р., кожен полк складав свій перелік тягот.

На сьогодні відомий такий документ з Харківського полку. На першому місці в ньому зазначено брак добрих козаків, тому що більшість їх забрано до гусарських полків. Крім того, старшин непокоять козацькі втечі з Харківського «дистрикту», не виплати жалування канцеляристам. Старшину непокоїть і прирівняння козацьких чинів до регулярних та відставки, що впливають з цього. Ті, хто залишився не при службі, не маючи підпомічників, терплять «крайнюю нужду», тому чолобитники порушують клопотання відправляти козацький офіцерський склад у відставку з регулярними чинами, з подальшим грошовим утриманням¹⁷⁵. Зрештою, з укладеними пунктами «О бедственном положении края» до Петербурга відправлено острогозького полковника Тев'яшова з сумським писарем Вартаковським, яким довелося очікувати на аудієнцію у імператриці три роки¹⁷⁶.

Загалом старшинських ініціатив щодо поліпшення свого становища не бракувало, що засвідчують адресовані Сенату чи вищому військовому командуванню пропозиції про реформування слобідських полків. Зокрема, у березні 1757 р. полковник Ізюмського полку М. Милорадович подав проект, яким пропонував створити на їх базі один чи кілька гусарських підрозділів, відновити діяльність Канцелярії комісії запровадження слобідських полків та обмеження місцевого

¹⁷³ Щодо фінансування і утримання полку див.: ЦДІАУК. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 427. Арк. 6, 8, 46.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 440. Арк. 7, 14, 16, 29.

¹⁷⁵ Там само. Арк. 92 і зв., 119.

¹⁷⁶ Головинский П. *Слободские казачьи полки...* С. 189.

самоврядування з місцезнаходженням у Змієві. Водночас у проєкті йшлося про те, щоб «полковников и старшину хотя ниже одним класом гусарскими чинами и впредь жаловать дабы и они пред гусарскими в последнем уничтожении и без куражества не оставались»¹⁷⁷. Відомий також проєкт С. Тев'яшова, полковника, депутата від старшини в Петербурзі. Він пропонував регуляризувати службу в слобідських полках, утворивши замість них три кірасирських і два драгунських підрозділи¹⁷⁸.

Останнім у низці таких пропозицій став документ під назвою «Экстракт о изнеможении слободских полков» 1761 р., який планувалося подати новому імператору Петру III. У цьому документі передусім перераховано «тягlostі», якими для слобідських полків були брак козаків; обмеження привілеїв, зокрема на торгівлю сіллю (з 1759 р.), винокуріння та землеробство; заснування кірасирських заводів, на потреби яких слобожан зобов'язували поставляти сіно, тощо¹⁷⁹. У цьому документі виразно проступає згода старшин «принять регулярную службу», але за умови збереження вольностей¹⁸⁰. Проте через внутрішній розбрат і цього разу документ не було вчасно подано адресатові¹⁸¹. Нові ж ініціативи з боку імперського уряду в такій ситуації не змусили довго на себе чекати.

¹⁷⁷ [Милорадович]. *Материал для истории Изюмского Слободского казачьего полка*. Харьков., 1858. С. 18—19.

¹⁷⁸ НБУВ. ІР. Ф. ХХІХ. Спр. 2. Арк. 180; Див. також думки про гусарський полк 1757 р. невідомого автора: ЦДАУК. Ф. 1717. Оп. 1. Спр. 1226.

¹⁷⁹ *Экстракт о изнеможении слободских полков*. Харьков, 1898. С. 4, 5, 14, 16, 20, 23—24, 29.

¹⁸⁰ Там само. С. 81.

¹⁸¹ Головинский П. *Слободские казачьи полки...* С. 189—191.